

СУЧАСНІСТЬ

О. Тарнавський: Термінал — Е. Андіївська: Говорюча риба — Б. Рубчак: Два законні сонети — В. Дорошенко: І. Франко і М. Грушевський — Б. Кравців: «Велика ведмедиця» і «Гончі пси» — І. Кошелівець: Під кінець 1961 року — В. Голубничий: Новий політичний та ідеологічний конфлікт у комуністичному таборі — Є. Гловінський: Консолідаційна база — Б. Осадчук: З бльокада — Л. Білас: Вячеслав Липинський і «територіялізм» — Критика і бібліографія
Нотатки — Лист до редакції

2 (14)

ЛЮТИЙ 1962

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

2 (14)

ЛЮТИЙ 1962

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

МІУНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar
1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos“ München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА

ОСТАП ТАРНАВСЬКИЙ

ТЕРМІНАЛ

Біжиш, біжиш до перехрестя ліній,
щоби дістати той останній потяг,
що завезе тебе до дальніх станцій,
накреслених на блюпринті фантазій.

І слухаєш, і дивишся у далеч,
пристанувши на виступі перону
під фірмаментом чорного склепіння,
де погасають зорі в канделябрах,
де вітер ніч розвішує, мов тишу.

Стоїш у велетенським вестиб'юлі,
звідкіль ідуть всі колії світами,
— збентежений великим сподіванням...

Лиш мертва тиша!

Жодного сигналу:
нема рефлектора, гудка не чути.
Ніхто не йде й нікого сподіватись.
На цифербляті місяця немає стрілки,
щоб вказувала бажану годину...

Ось так кінчиться біг твій терміновий.

ЕММА АНДІЄВЬСКА: ГОВОРЮЩА РИБА

У великих водах, що існують від віків, серед табунів мовчазної риби, у шанованих риб'ячою громадою батьків народилася говорюща риба. Спочатку, коли риба була маленькою, засмучені батьки сподівалися, що з часом, як їхня дитина вбиратиметься в луску, це мине, як минають дитячі хвороби; але час ішов, риба ставала великою і пружкою, на ній полискувала вже луска, як викута з найліпшої криці, а говорючість риби не тільки не зникала, а, навпаки, набрала такої вправності, що батькам уже незручно стало признаватися, що вони належать до однієї родини.

Говорюща риба, яка, крім того, що була балакуча і доброго серця, була ще дуже молодою, не розуміла, чому сумують батьки, коли так приємно говорити, — адже яка розкіш вимовити слово, а тоді дивитися, як воно кольоровими бульбашками йде крізь воду (одного разу навіть підсліпуватий хижак, що доживав віку на дні, на свій сором, не розглянувши, що то не червяки, спокусився цими бульбашками і проковтнув кілька); але бачачи, як батько й мати побиваються з неслави, що випала їм на пай, якось, коли сонце просвітило води до дна, за-світивши коралеві кущі, де так добре було гратись у хованку і гукати на весь голос у коралеві діри, жахаючи батьків і сусідів, говорюща риба попрощалася з блакитними водоростями, де жила її рідня, і, війнувши хвостом, попливла шукати іншого табуна.

Але і в цьому табуні говорючій рибі не знайшлося співрозмовника. Скільки їм риба не розказувала пригод, скільки не показувала, як легко і приємно говорити, вистачає тільки розтулити рот, і голос так і стелиться по воді, всі риби, що траплялися на дорозі говорючої риби, мовчки затулялися плавцями й тікали, і скоро до найвіддаленіших закутків великої води стало відомо, що говорюща риба, говорячи безупину, заважає рибам зосередитися, а це порушує гідність риб'ячу. Тому вся рибна громада після ще глибшої, ніж звичайно мовчанки, яка відрізняє рибу від інших сотворінь, в присутності старого риба, який славився справедливістю і мудрістю, розглянувши справу говорючої риби, винесла безслівний присуд, який був намальований верховодними рибами на горішніх шарах води, бо всі риби малюють, коли вже не можна порозумітися мовчанкою: видалити з води говорющу рибу.

Говорюща риба саме гналася за виводком оселедців, щоб розповісти їм жарт, коли мовчазні виконавці вироку, затуляючись плав-

цями, щоб їх не оглушило, підпливли до неї, і, взявши її на спину, одним махом винесли її на берег. Там вони поставили її на ноги і, вручивши листок, де було намальовано, що їй раз назавжди заборонено користуватися водняним царством, зникли в глибині.

Відтоді риба стала жити на березі. Спочатку вона трохи побоювалася оточення. Все тут було нове. Зовнішньо великої різниці нібито не помічалось, але крізь куці не можна було пропливти і в повітрі, яке так нагадувало глибину, вимовлені слова не лишали за собою найменшої бульки. Крім того, на березі існували рибалки. Говорюща риба не раз бачила їх знизу, нехтуючи заборону, але крізь воду рибалки виглядали інакше, вони насамперед ніколи не розмовляли і не рухалися, а тепер риба на власні очі бачила, як вони не тільки розмовляють, як вона, а й бігають, — і напевно серед них можна було знайти не одного співрозмовника. Як їй хотілося кожного разу, як рибалки вирушали в море, підійти і привітатися; але кожного разу їй щось заважало завести знайомство, і вона ходила по березі і розмовляла сама з собою.

Можливо, вона так і дожила б свого віку, якби одного дня, проспавши в холодку довше, ніж звичайно, не побачила недалеко від себе рибалку, що відбився від гурту і лагодив човен, нарікаючи на долю.

Почувши так близько від себе розмову, говорюща риба не втрималася. Хай буде, що буде, вирішила вона і, зірвавшись на ноги, підійшла до рибалки.

— Дай, Боже, здоров'я, — привіталася риба.

— Дай, Боже, — відповів рибалка.

— Що ти робиш? — спитала риба.

— Я лагоджу човен, — сказав рибалка, — а що ти робиш?

— Я шукаю співбесідника, — відповіла риба.

— Добре, — сказав рибалка, — я їду на три дні ловити рибу. Сідай у мій човен, ти мені розповідатимеш, щоб я не заснув, тільки я попереджаю тебе, що я не говіркий.

— Нічого, — відповіла риба, — аби ти слухав, я говоритиму за двох.

З цього часу вони подружили. Риба допомагала рибалці вибирати добрі місця на ловлю, розповідала, що діється на воді і під водою, а рибалка ділився з нею своїми турботами. Скоро риба знала не тільки ймення та уподобання всіх його дітей і жінки, а і як виглядає у рибалки в хаті і на подвір'ї, чим він журиться і що він думає. Іноді, коли рибалці щастило добре продати улов, він приносив пляшку вина, і вони удвох розпивали її по чарці, приємно розмовляючи. І однієї місячної ночі, коли хвилі були гладенькі, як порожня пляшка, яку вони щойно викинули з човна, рибалка відчув, що ліпшого приятеля, ніж говорюща риба, у нього нема і ніколи не буде, і, сказавши, що його дім — дім риби, попросив, щоб риба конче прийшла до нього в гості, бо такого приятеля він повинен показати своїй родині.

— Якщо ти не нехтуєш моїм домом, — закінчив рибалка, — то завтра я чекаю тебе на обід.

— Я не нехтую твоїм домом, — відповіла риба, — адже ми приятелі, все, що моє, те твоє, тільки я ніколи не ходила до селища, і я не певна, чи я знайду твою хату.

— Це так легко, — відповів рибалка, — ти тільки зайди он на той горбок, а звідти йди прямо. Перша оселя, яка трапиться на дорозі, і буде моєю хатою. Я тобі вийду назустріч, але навіть якби мене щось затримало, то йди просто до середини, тебе вже чекатимуть. Тільки про одне прошу тебе: не проспи або не забудь нашого домовлення, бо я покличу знайомих і звелю жінці зготувати обід, і коли ти не прийдеш, я дуже сумуватиму й думатиму, що ти не хочеш переступити порога моєї хати.

— Я прийду, — сказала риба.

— Я чекатиму, — сказав рибалка.

Наступного дня, ледве сонце вийшло з води, як риба підхопилась і, протерши бризками очі, випростала плечі.

— Я йду до рибалки в гості, — сказала риба сонцю. Але сонце нічого не відповіло. Воно тільки одягло рибу в небачену досі червону луску, аж по воді сипнуло іскрами, і піднялося вгору.

— Я йду до рибалки в гості, — сказала риба і пішла берегом.

— Сьогодні мій найліпший приятель прийде до нас у гості, — сказав рибалка жінці, — приятель, якого ще не носила земля. Дивися, щоб було приготоване все найліпше. Готуй щедро, не шкодуючи нічого, все, що в нас є в хаті, постав на стіл, а я ще збігаю докуплю закусок і напоїв, бо тих, що є, мені видається, замало, а все, що моє, то його, тож не посором мене перед ним.

— Ти зовсім уже здурів, — вигукнула жінка, — повсякчас у тебе приятелі та приятелі, ти б ліпше дбав, чи можемо ми стягти кінці з кінцями!

— Якщо мій приятель прийде, — сказав рибалка, не слухаючи жінки, — скажи, що я зараз прийду, нехай він заходить у хату, я тільки за риг і назад.

— Якщо твій приятель прийде, — сказала жінка, але рибалка вже був далеко і не чув її слів, що заповнювали луною все подвір'я, аж горобці не засиджувалися на цямрині колодязя, і по дорозі, якою прямувала балакуча риба до рибалчиної хати, докотився їх відгомін до риби, ще заки їй стало видно рибалчину оселю.

— Помагай Біг, — сказала риба, побачивши на подвір'ї рибалчних дітей і жінку.

— Говорюща риба! — закричали в один голос діти.

— Не галасуйте! — гримнула на них жінка. — Ідїть собі й бавтесь. Тихо, бо я забуду, що мені ще треба зробити. Ага, зняти це, поставити те, — і так усе життя. І тут біжить, і тут треба пильнувати.

Не заважайте, не підскакуйте, мені треба поратися. Вгору нема коли глянути, вже просто валюся з ніг, а тут іще чоловік...

— Помагай Біг, — привіталася риба ще раз, уже трохи голосніше, намагаючися звернути на себе увагу. Але жінка з ранку до вечора не закривала щелеп, вона сама так багато говорила, що не почула, як біля неї риба говорить.

— Дивні звички мають люди, — подумала риба, — вони не вітаються і не помічають інших. Спробую ще раз. Якщо мене й цього разу не почують, доведеться повертатися на берег і чекати на рибалку.

— Помагай Біг, — сказала риба, заходячи наперед, щоб жінка її помітила. Але жінка нахилилася, щоб підкинути дров, в неї обід варився на відкритому вогні, і риба побачила, що її намагання марні.

— Нема ради, — зідхнула риба, — тут усі такі заклопотані. Доведеться мені колись іншим разом завітати сюди. Певно я прийшла не впору, нічого не вдіеш.

— Бувайте здорові, — сказала риба і повернулася, щоб іти. Саме в цю мить жінка обернулася, шукаючи ганчірки, щоб прийняти з полум'я страву, що текла, і її погляд упав на рибу.

— Ще цього не вистачало, — вигукнула жінка. — Погляньте лишень, що тут діється, вже й на подвір'ї жива риба валяється. Скрізь і всюди пильнуй, хоч розірвися! Нещастя мое, цитйте, не галасуйте, скільки вам треба казати. Ідїть собі, бавтесь і не заважайте. Доброго я маю чоловіка, що навіть вилову не здатен донести до хати, не розтрусивши половини по дорозі.

— Я не вилов, — сказала риба, — я говорюща риба. Я — приятель вашого чоловіка, мене запрошено до вас у гості.

Але жінка через власне балакання не чула риб'ячих слів.

— Яка велика гарна риба, — сказала вона, беручи рибу на ніж і кидаючи її на сковорідку, — от і буде доповнення до обіду. Її тільки добре засмажити, то й не соромно поставити перед найвибагливішими гостями.

— Я — говорюща риба, — встигла тільки вигукнути риба, хапаючися за серце; але їй потемніло в очах, і вона зашкварчала на сковорідці.

— Щось довго нема мого приятеля, — сказав рибалка, повернувшись додому з пляшками в веселих наклейках і пакунками. — Я купив усе, що мої очі бачили, і думаю, що мій приятель утїшиться.

— Тобі тільки й думки, що приятель, — сказала жінка. — На щось інше в тебе нема ні часу, ні очей. Я просто не розумію, чого ти так хвилюєшся. Якщо ти його запросив, то він прийде і нікуди не подінеться. Не стій без діла, адже прийдуть гості. Допоможи мені ліпше накрити стіл. На, потримай, а це постав. Я зробила такий обід, що не соромно його поставити перед найвибагливішими гостями. Такий обід, що тільки поглянь, тільки покуштуй! Навіть риба смажена буде, хоч ти продав увесь вилов, лишивши самий дріб'язок. Але я знайшла на

подвір'ї велику рибу, яку ти, несучи до хати вилов, розтрусив з сітей.

— Я не розтрушував риби, — сказав рибалка, тільки одним вухом слухаючи жінчину балаканину.

— От тобі маєш, не розтрушував! — вигукнула жінка, — ти лишив на подвір'ї таку рибу, що я ледве з нею впоралася.

— Риба! — вигукнув рибалка, пригадавши, що він забув попередити жінку, що його приятель — риба, і кинувся до сковорідки.

— Чи ти здурів, — сказала жінка, — чого ти так кидаєшся? Можна подумати, що ти ніколи в житті не бачив смаженої риби.

Глянув рибалка на сковорідку, але смажені риби всі однакові, і рибалка не впізнав свого приятеля. Говорюча риба відрізнялася від інших риб тільки голосом, без якого вона стала такою, як і всі її мовчазні брати й сестри.

Довго чекав рибалка на свого приятеля, але говорюча риба не з'являлася. Вже й діти полягали спати, і рибалки почали лагодитися на нічну ловлю, а риби все ще не було. Рибалка кілька разів виходив на дорогу, думаючи, що, може, риба ніяк не знайде його оселі; але риби не було ні на дорозі, ні на березі, де вони удвох розпивали вино, вирушаючи на ніч у море. Скільки не питав рибалка перехожих і рибалок, чи не бачили вони його приятеля, говорючої риби, яку він запросив до себе в гості, забувши попередити жінку, що його приятель — риба, ніхто йому нічого не міг відповісти. Люди тільки похитували головами, чуючи про говорющу рибу, а згодом почали й цуратися його. Бо кожного разу, повертаючися з моря, рибалки розказували, що, замість їхати з ними на ловлю, рибалка ходить по березі й гукає свого приятеля, а коли витягнуть сіті з виловом на берег, він припадає до кожної риби і на колінах благає, щоб вона сказала йому хоч одне слово.

ДВА ЗАКОННІ СОНЕТИ

1

Худа весна, безпигна і безлиста,
закляла в нерість клени і дуби;
закам'яніли сірі голуби
на мертвих площах втопленого міста.

Бескеття слів і безвість снів імлиста
жене тебе в святилища юрби,
в завулки хоті, помсти і злоби,
в брудний притулок сажа-морфініста.

А все ж десь є сади і сонний став,
пісні весільні стеляться розмаєм,
і корінь в землю приязну вроста.

На свіжій віті овоч достигає,
і в літі мудрим очі і уста
жевріють мітом, вічним і безкраїм.

2

Не ввійде день у квітня переміни,
не зніме з брами дум зими замок.
Закам'яніє він, і кожний крок
спинятимуть його байдужі стіни.

Не вирубаєш слів з морської піни,
ні з соків трав, ні з вітру, ні з квіток.
Пророцтва зайві, снів жаских порок
піднімеш сам серед годин руїни.

Досвідченим старим садівникам
безглуздою здаватиметься грою
хвилина неповторна і струнка,

коли всевладно станеш над собою,
і білу яблуню тверда рука
посадить в сніг грудневою порою.

**ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО: ІВАН ФРАНКО
І МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**

(Закінчення з попереднього числа)

НАРІКАННЯ ФРАНКА НА ГРУШЕВСЬКОГО

Нарікання Франка на Грушевського датуються, як я вже згадував, 1907-им і пізнішими роками і дуже легко пояснюються саме хворим станом його психіки, коли він став дуже дразливим та підзорливим і на все дивився крізь чорні окуляри.

Те, що колись він здержував силою свого духу та розуму, всі колишні — справжні чи уявні — удари та кривди тепер спливали з глибин підсвідомости і прибрали гіпертрофованих форм. І взаємини з Грушевським теж почали уявлятися йому в зовсім іншому вигляді.

Констатувати це не значить знеславлювати пам'ять Великого Каменяра, як це твердять більшовицькі борзописці щодо всіх тих, які пояснюють Франкові висловлювання його хворобливим станом. Їм ідеться не про об'єктивну правду, а про паплюження Грушевського устами Франка.

Тяжка хвороба, яку Франко, як казав мені покійний Вол. Гнатюк, занедбував лікувати, не додержуючися вказівок д-ра Л. Коссака, що його лікував, почала відбиватися на його психіці ще далеко перед кризою 1908 р. Мабуть, Франкові виступи проти Павлика в 1905 р. і проти Драгоманова в 1906 р. треба пояснити саме впливом надвередженого здоров'я. Симптоми хворого стану проявлялися щораз виразніше протягом 1907 року. Вони вказували, що хвороба набирає загрозливих форм.

Тут не місце оповідати про ці симптоми. Про них докладно розповів Мих. Мочульський у своїх спогадах про Франка, друкованих у «Ділі» в 1938 р. і виданих опісля окремою книгою.

Говорячи про самопочуття Франка восени 1907 р., він констатує, що «Франко тоді був дуже пригнічений, зосереджений у самім собі і сумний... часом охоплювали його душу розпука й безнадійність. Усе своє життя він бачив у чорних кольорах»^{*)}).

^{*)} Пор. сторінку 438 львівського збірника спогадів про Франка, де частинно передруковано спогади М. Мочульського. Але в передруку пропущено той уступ з його спогадів, де він говорить, що Франко виявляв дивні настрої вже в 1906 р. (див. 28-ий фейлетон «Діла» з 1938 р.).

Саме в цьому році Франко і в листах (до А. Кримського, Є. Трегубова та інших), і в приватних розмовах починає нарікати на гіркі умови свого життя, на відносини в Науковому товаристві ім. Шевченка, зокрема на М. Грушевського. Про ці жалі та нарікання згадують, напр., М. Лозинський і А. Чайковський*). В наслідок їх серед українського громадянства у Львові пішли чутки про розладдя між Грушевським і Франком. Вони настільки поширилися, що Грушевський мусів на них zareагувати. В порозумінні з Франком і за його згодою він уклав заяву, підписану ними обома, яка спростовувала ці чутки. Заява була вміщена в «Ділі», ч. 262 і «Раді», ч. 265**).

Ці нарікання вщухли, коли Франко перебув кризу; але вони знову відновилися незадовго перед його смертю, коли він був розбитий і хворобою, і злиднями та сильно роздратований. Згадує про це Ольга Роздольська, яка відвідувала Франка перед його смертю.

Одного разу, довідавшись в розмові з нею, що її чоловік, проф. Осип Роздольський, перебуває на засланні в Росії разом із М. Грушевським, він порадив їй написати чоловікові, щоб той стерігся Грушевського, бо «Грушевський деспот і знищить його, як і мене»***). Але сама Роздольська, що добре знала Франка та його сім'ю і була в його хаті, нічого не говорить про якенебудь розладдя між ним і Грушевським.

Прикро про це згадувати, але нема ради, коли інакше не можна вияснити справжню причину Франкових нарікань на Грушевського, яку останній з цілком зрозумілих мотивів не міг публічно назвати. Годі ж бо було йому сказати, що Франко не може відповідати за свої слова і вчинки.

*) М. Лозинський, «Іван Франко», вид. Союзу визволення України, Відень, 1917, стор. 49; А. Чайковський, «Мої спомини про Івана Франка» у збірці спогадів, виданих ред. «Нового часу», Львів, 1926, стор. 42.

**) Наводимо нижче цю їх заяву, опубліковану в новинках «Діла» число 262, четвер 5-го грудня за нов. стил., 1907 року):

«Від проф. Грушевського і д-ра Івана Франка одержуємо отсе письмо: «З огляду на поголоски, які розширюють в нашій суспільності деякі наші „приклонники“, мов би в редакції „Літературно-наукового Вістника“ заповідаються якісь корінні зміни, заявляємо рішучо, що поголоски сі вповні безпідставні. Оба ми будемо брати близшу участь в сім виданню, а д-р Франко, звільнившись від деяких механічних робіт по редакції, буде мати спромогу вкладати навіть ще більше праці літературно-наукової. Між іншими, зараз по викінченню свого нарису історії української літератури, над яким тепер працює, зачне її друкувати в тім же журналі. Прибуде також цілий ряд нових постійних співробітників і журнал буде значно побільшений. У Львові, 2 н. с. грудня.

М. Грушевський, Іван Франко».

(За виготовлення відпису цієї заяви з «Діла», що зберігається у Ватиканській бібліотеці, складаю щирю подяку о. д-рові Іринесві Назаркові. — В. Д.).

***) Див. «З останніх років життя Івана Франка», «Жовтень» (Львів), 1956, кн. 5, стор. 53.

Отже доводилося мовчати, а хворого так чи інакше зацитькувати, не даючи йому пізнати, що він діє під впливом перебутої хвороби і що через неї він пише слабі речі, які не можуть появилися у виданнях НТШ, бо компромітували б і товариство, і автора. Часом доводилося аргументувати неможливість публікації того чи іншого Франкового твору браком грошей. Саме про цей мотив згадує Франко в листі до Хв. Вовка з 16-17. XII. 1907, пишучи, що його велика історія української літератури не може друкуватися в «Збірнику» філологічної секції, бо він нібито завалений на кілька літ іншими матеріалами *).

Уже з друком у «Літературно-науковому віснику» (1907 р.) останньої Франкової повісти «Великий шум» було, як згадує Мочульський, багато клопоту.

Без ґрунтового прочищення її від навіяної хворобою копрології друкувати її ніяк не можна було, а Франка не легко було переконати в конечності тієї чистки, що скропилося саме на Грушевському **). Очевидно, коли хвороба порушила Франкову психіку до такої міри, що й суд визнав його невідповідальним за вчинки і віддав його під опіку його приятеля Карла Бандрівського, він ніяк не міг далі вести редакцію «Літературно-наукового вісника». Отже не можна обвинувачувати Грушевського, що він нібито своїми інтригами випхав Франка з «ЛНВ» і зайняв його місце, як про це каже А. Ключко, а за нею й більшовицькі автори, напр., О. Дей, який у передмові до львівського збірника спогадів розписується про «негідне ставлення» Грушевського до Франка, «нахабна поведінка (sic!) якого дійшла до того, що він не посоромився був спочатку просто експлуатувати працю І. Франка, В. Гнатюка і О. Маковея, приписуючи собі їх роботу в „Етнографічному збірнику” і в „ЛНВ”» (стор. 28).

В дійсності ця «експлуатація» виявлялася в тім, що Грушевський, як голова НТШ, додавав до перших томів кожної нової серії видань товариства своє вступне слово, як благословення для дальших. От і все, і ніяких заслуг у редагуванні тому, що його склав Франко чи Гнатюк, він собі не приписував. Думаю, що таке вступне слово голови НТШ для молодого упорядника, яким був тоді Гнатюк, могло бути йому тільки честю; але О. Дей, видно, на таких речах не розуміється.

А в «1907 р., — пише далі Дей (стор. 45), — Грушевський починає всіляко третирувати Франка», зокрема робить усе, щоб не допустити до видання написаної Франком на замовлення Видавничої спілки великої історії української літератури, а згодом добивається переведення «Літературно-наукового вісника» зі Львова до Києва, по-

*) Див. стор. 46 львівського збірника спогадів про Франка.

**) І хоча чистка, яку робив Мочульський, обмежилася усуненням надто вже нецензурних уступів і висловів, проте у повісті все ж полишилися місця, що їх годилося б викинути, наприклад, опис шлюбної ночі старшої Суботівни, яка вийшла заміж за статтево ненормального графа.

збавляючи тим самим Франка і матеріальних засобів, і друковано-го органу для його журналістичної діяльності, що взагалі «Грушевський умисне і свідомо ігнорував Франкові наукові праці, загороджуючи їм дорогу в світ» (стор. 46). Ці твердження не відповідають правді і кривдять пам'ять великого історика, хоч Дей і покликається на лист Франка до Хведора Вовка з 16-17. XII. 1907 р., де Франко скаржиться на Грушевського, що останній нібито протривав виданню його великої історії української літератури і короткого нарису, — але, як побачимо нижче, ці скарги були перебільшені (стор. 46).

Проте О. Дей, бажаючи за всяку ціну виставити Грушевського ворогом Франка, не звернув уваги на те, що згаданий лист носить виразні сліди надвередженої психіки його автора, в уяві якого факти набрали зовсім інакшого вигляду, ніж мали його в дійсності. Приймаючи пропозицію петербурзького товариства ім. Шевченка надрукувати його велику історію української літератури, Франко говорить про неї, як довершений факт, і дуже високо оцінює її властивості. Перша частина — до Котляревського — нібито вже готова, і він уже може посилати окремі аркуші її до друку, а разом може засісти писати другу частину — від Котляревського до останнього часу, на 20 аркушів. Вся праця, за його словами, буде готова «к Великодню» (1908 р.). В дійсності навіть перша частина не була готова, і вже з цієї причини НТШ не могло її друкувати; але Грушевський, як бачимо з другого Франкового листа до Вовка з 20. II. 1908, що його Дей чомусь не завважив, зовсім не відмовлявся від видання Франкової праці, а навпаки, як пише сам Франко в цьому листі, «поставив собі за довг чести видати сю літературу, коли буде готова, накладом Вид. Спілки і добув уже й 1 000 р. гонорару для мене, так що мені ніяково ображувати його»). Але замість цього великого курсу Видавничка спілка надрукувала всім нам відомий короткий нарис. Причину, чому не вийшла велика, пояснює сам Франко в цьому ж таки листі до Вовка, пишучи, що «вона вимагає основної перерібки, про яку я, зломаний тяжкою недугою, тепер ані думати не можу». Такої переробки Франко не годен був уже зробити, і написані розділи полишилися невиправленими в його архіві. Отже наклепи Дея розминаються з правдою. І взагалі, якби він, замість випускати лайки на Грушевського, взяв видану Науковим товариством ім. Шевченка мою бібліографію Франкових творів, то не писав би неправди, бо побачив би, що Грушевському й не снилося загороджувати їм дорогу в світ, і вони аж до його уступлення з головування в НТШ любісінько появлялися і в «Записках», і в окремих виданнях.

Так само друкувався Франко і в «ЛНВ» аж до того часу, коли Грушевський не згодився передрукувати в цьому журналі його «Нарису історії української літератури» — з тих мотивів, що їх з слів Грушевського подав сам Франко у своїй статті «Давне і нове» (в ч.

*) «Літературна спадщина», I, стор. 490.

19 львівського журналу «Неділя» за 1911 р.), а саме, що взагалі не випадає передруковувати в журналі ті чи інші твори, а тим більше видані тим самим видавництвом, що цей журнал випускає. (Видання «ЛНВ» від травня 1905 року перебрала Видавнича спілка).

Кожна нормальна людина мусить тут признати Грушевському повну рацію. Наскільки несправедливі були жалі Франка в листі до Вовка, видно вже в того, що його короткий нарис історії української літератури Видавнича спілка таки видала, не зважаючи на його слабизну, яка впадає в очі кожному безсторонньому читачеві, а не тільки дослідникові.

Франко через хворобу не міг сам критично оцінити свій твір; що більше, він був про нього високої думки і розгнівався на мене та покійного Дм. Дорошенка за те, що ми не похвалили нарису в такій мірі, як він хотів би. Ми, очевидно, не могли не зазначити деяких недоліків нарису, але зробили це якнайлагідніше. Проте Франко у згаданій статті «Давне і нове» скаржився, що «один Дорошенко в київській „Раді“, а другий у „Літературно-Науковому Вістнику“ зробили собі приємність, кажучи вульгарно, „попицькати“ мою працю» *).

Невдоволений з відмови Грушевського передрукувати «Нарис» в «ЛНВ», Франко заявив, що перестав бути співробітником журналу. Отже Грушевський не «вигриз» його з журналу, — його покинув Франко з власного бажання. Грушевський ніколи не ставав Франкові на заваді в редагуванні «ЛНВ». Все те, що Дей написав у цій справі, є звичайнісінька неправда, щоб не висловитися сильніше. «Коли ж, — пише він, — М. Грушевський почав активно втручатися в роботу журналу і провадити свої ідейні концепції, І. Франко не став кривити душею й погоджуватися з ідейно чужими йому поглядами. Він гостро реагував на поведінку Грушевського і відмовився від редакторства» (стор. 30). Це все виссане з пальця.

Трохи нижче, на стор. 47, О. Дей цитує листа Франка до Трегубова з 30. XI. 1907, де Франко пише: «Завдяки тому, що ЛНВ перенесено до Києва і цілим ділом орудує проф. Грушевський, моє дотеперішнє редакторство зробилося фікцією і я попросив Грушевського звільнити мене з неї» (стор. 47).

А переніс Грушевський «ЛНВ» до Києва виключно з патріотичних, а не з якихнебудь інших причин. В усякому разі не на те, щоб зробити прикрість Франкові. З послабленням царського режиму на Наддніпрянській Україні постала змога вільнішого культурно-освітнього розвитку, і цілком природно, що Львів утратив колишнє своє значення всеукраїнського П'ємонту, а його місце зайняв Київ, який відтоді стає загальноукраїнським центром значно більшої ваги, з да-

*) Див. «Твори», том 16, Київ, 1955, де передрукована згадана Франкова стаття (пор. стор. 409). Моя рецензія на «Нарис» появилася в 7-ій книжці «ЛНВ» 1910 року. Я її передрукував у своїй збірці «Життя і слово», Львів, 1918, і кожний може перевірити, чи дійсно я «попицькав» Франків «Нарис» (див. стор. 155-158 цієї збірки).

леко більшими можливостями впливу на широкі маси українського народу, ніж столиця Галицької Землі. Вже від осені 1905 року, а в усякому разі від року 1906-го, Грушевський обирає центром своєї культурної та політичної діяльності Київ, щоб активно впливати на українську політику наддніпрянського громадянства.

Осягнені в Галичині зусиллями кращих синів усієї Соборної України здобутки на полі культурному, літературному, науковому та політичному за час царської реакції від 1876 до 1905 року Грушевський вирішив перенести тепер на Наддніпрянщину і цим робом не допустити до розбиття розділеного кордонами українського народу на два сепаратні відлами, що розійшлися б між собою вірою, культурою і навіть мовою *).

Грушевський був справжнім соборником, і йому однаково був гідний як наддніпрянський, так і наддністрянський партикуляризм.

Розуміється, дирекція Видавничої спілки не могла не погодитися з Грушевським щодо резону перенесення «ЛНВ» та й інших її видань до Києва, тим більше, що там був для них ширший збут. Очевидно, і Франко не міг не признати цьому рації. Але патріоти власної дзвіниці по обох сторонах кордону були за це недобрі на Грушевського, і врешті «галицьким боярам» удалось усунути його з НТШ.

Грушевський, як і кожний інший смертний чоловік, мав свої хиби, але треба йому признати одне: в своїй діяльності він керувався не своєкорисними, а національними інтересами. Виставляти ж його якимсь злим духом, що напосівся на Франка і ні про що інше не думав, як тільки про те, щоб принизити Франка та його кривдити, є промовом душевної незгоди.

Грушевський, як голова НТШ, не міг в інтересі престижу товариства і самого Франка друкувати ті його твори, на яких поклала свою печать його хвороба.

Грушевському було дуже прикро брати за це на себе одієм хворого вченого, але не було ради. Заради науки він мусів жертвувати давню приятель, що постала в роки спільної праці. Очевидно, Франкові, який зник, що його праці схвалювано до друку без ніяких застережень, було прикро, коли друк під тим чи іншим претекстом відкладано. Винуватити за це Грушевського ніяк не можна, коли візьмемо під увагу душевну надвередженість Франка, яка негативно відбивалася на його писаннях. Не раз вона затемнювала його розум і веліла йому замість логічних аргументів послугуватися посиланням на надприродні джерела його відомостей.

Таких аргументів міг ужити Франко у своїх власних виданнях, як от у статті про поезії нібито Афанасьєва-Чужбинського або в

*) Про це виразно свідчить проф. Ол. Лотоцький у своїх спогадах: «В 1906 році повірив він (М. Грушевський) мені плян перенести свою працю з Галичини на Україну... Я гаряче привітав сей замір» («Сторінки з минулого», ч. 2, стор. 354). Так само, як Лотоцький, дивилися на ці пляни Грушевського й інші визначні наддніпрянські діячі.

передмові до нібито Міцкевічевої драми «Wielka utrata», або в передмові до «Нарису», випущеного Видавничою спілкою.

Гнатюк, щоб не дратувати Франка, видрукував для нього 25 авторських примірників «Нарису», де полишив його посилання на вищі сили *). Але в виданнях НТШ цього ніяк не можна було допустити.

І якщо Франкова велика історія української літератури не появилася, то зовсім не з вини Грушевського. Аджеж рішав тут не він, а філологічна секція, директором якої був сам Франко. Але почав він її писати, вже заторкнений хворобою, і не викінчив. Появився в «Записках» НТШ тільки «Вступ» до неї. В архіві Франка збереглися поодинокі розділи цієї праці, навіть у варіантах, — але вони до друку не надавалися. Навіть уже після смерті Франка, коли Грушевського вже не було у Львові, філологічна секція задумувалася над цим, чи не опублікувати ці недокінчені розділи; але при всій своїй охоті це зробити вона мусіла від наміру відмовитись. Коли ж тепер більшовицькі автори кричать, що українські буржуазні націоналісти умисне не пускали в світ творів «письменника-революціонера», то ніщо не стоїть їм на перешкоді направити заповідяню Франкові «кривду». Проте, подаючи в 16-му томі збірного видання Франкових творів його літературно-критичні статті, редактор тому, акад. О. Білецький, не зважився опублікувати згадані розділи, а обмежився тільки скороченим передруком вступної частини Франкової передмови, зазначивши, що в «окремих місцях статті Франко не підноситься до критики невірних положень, ідеалістичних трактувань літературних явищ тощо**).

Отже, як бачимо, справа з виданням написаних Франком частин його великої історії української літератури упала не з вини «українських націоналістів», а з причини їх слабого змісту.

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ФРАНКА ПІСЛЯ ХВОРОБИ

А. Ключко в своїх спогадах, виданих у Торонті, нарікає на гірке й безвідрадне становище їхньої сім'ї. Мовляв, серед громадянства не знайшлося нікого, хто б дав реальну допомогу, хто б заопікувався «нешчасними хворими батьками, хто б зрозумів і відчув наш відчай» (стор. 100). Ці ереміяди на адресу і громадянства, і зокрема Грушевського, як побачимо нижче, розминаються з правдою. Отже, щоб покінчити нарешті з закидами щодо матеріального упослідження Грушевським Франка, нагадаю, що коли він захворів і довелося відвезти його на лікування до Ліпку, то виділ НТШ саме на внесок М. Грушевського ухвалив виплатити йому 1 000 корон, а від 1910 р. товариство платило йому по 100 кор. місячно, не враховуючи сюди го-

*) Один такий примірник зберігався в архіві бібліотеки НТШ, другий — у бібліотеці самого В. Гнатюка.

***) Див. Ів. Франко, «Твори», т. XVI, Київ, 1955, стор. 450.

норарів за праці у виданнях товариства. Крім того, спеціальний комітет, заснований для «допомоги хворому письменникові», збирав пожертви на Франкове лікування та на допомогу йому. Ці гроші не давалися йому на руки, вони були зложені в банку (в «Дністрі»), і їх міг вибрати лише Карло Бандрівський, як судом установлений опікун хворого вченого. Бандрівський мав розпоряджатися взагалі всіма грошми, які належалися Франкові, видаткуючи їх на удержання його та його сім'ї і на ремонт вілли. Франко, очевидно, був чим дуже невдоволений, що й висловив у розмові з о. Застирцем. Тепер більшовицькі борзописці винуватять за це «галицьких націоналістичних діячів, членів ювілейного комітету» — мовляв, цим вони зробили важким Франкове матеріальне становище*).

В дійсності було якраз навпаки: вони діяли на підставі закону, дбаючи саме за добро Франка та його родини, бо він, діставши в свої руки гроші, міг їх розпустити і в результаті лишитися без засобів на прожиток.

А Франко власне не рахувався з своїми можливостями і видавав гроші на явно дефіцитні речі, як от на видання ніби Міцкевічевої драми «Wielka utrata», яку у Львові називали «Wielką utratą pieniędzy», бо ця книжка коштувала Франка 2 000 корон. А, крім того, він готував ще й німецьке її видання, яке не побачило світу тільки через вибух війни.

Видавав Франко, вже будучи хворим, багато своїх речей власним коштом, витрачаючи на це гонорари, які одержував за свої писання. За законом друкарні не мали права приймати від Франка, як чоловіка, невідповідального за свої вчинки, ніяких замовлень без згоди його опікуна К. Бандрівського; але вони на це не зважали, ставлячи Бандрівського перед довершеним фактом. З домашніх ніхто про це не дбав: Ольга Федорівна — через свою хронічну хворобу, а діти, крім хібащо старшого Андрія, що вмер передчасно в 1913 р. — через свою молодість.

Анна Ключко, що так обвинувачує Грушевського і все українське громадянство в нечулості до батька, сама під цим поглядом багато перед ним провинилася. Їй не слід було перед вибухом війни їхати до Києва, покинувши хворих батьків на волю Божу. Вже коли на кордоні не пустили Франка їхати з нею до Києва з огляду на неспокійний час, вона повинна була вернутися з батьком до Львова. А втім, навіть за російської окупації 1915-1916 рр. вона могла, якби хотіла, дістатися до Львова, щоб заопікуватися хворими батьками.

Покійний д-р Степан Баран згадує у своїх спогадах про Франка, що Франко через українців, старшин російської армії, передавав чи то в листах, чи то усно прохання до доньки, щоб вона повернулася

*) Пор. О. Дей, передмова до збірника спогадів про Франка, стор. 55.

до Львова. Її непослух Франко переживав дуже боляче і навіть хотів її за це «видідичити», себто позбавити спадку*).

Про ці батькові листи з закликами повернутися згадує й сама А. Ключко в торонтському виданні своїх спогадів (стор. 103).

Франко так і вмер, не дїждавшись доньки, вмер самотній, бо сини були на війні, в австрійському війську.

Така поведінка А. Ключко супроти батька позбавляє її всякого морального права обвинувачувати чужих людей у байдужості і навіть ворожості до нього, та ще й на підставі різних пліток або висловів, породжених хворою уявою батьків.

Краще залишити всякі голословні обвинувачення, перестати робити з Грушевського якогось злого демона, що напосївся на Франка, щоб його знищити, а подивитись, як фактично ставилися вони один до одного.

ФРАНКО ПРО ГРУШЕВСЬКОГО

Франко вважав Грушевського за живого духа в НТШ, як це видно хоч би з такого уступу його листа до М. Драгоманова з 25 січня 1895 р.:

«Тов. ім. Шевченка заходжується збирати етнографічні матеріали, та варто бачити ті гримаси, які роблять головачі того тов., особливо Верхратський, на саму згадку про ті матеріали.

«В їх очах усе те нічого не варте, — от поодинокі слова, се друге діло. Крім Грушівського і декількох молодих студентів, ніхто не интересується тими річами»**).

А ось що писав Франко про Грушевського в 1897 році, в статті «З новим роком», уміщеній в VI томі «Життя і слова», оцінюючи його діяльність у Науковому товаристві ім. Шевченка:

«З усього того, що тепер робиться в Галичині, крім праці над освідомленням і політичним згуртуванням мас народніх, найважніші по-мойому є ті початки систематичної праці наукової, яку зорганізував при Науковім Т-ві ім. Шевченка проф. М. Грушевський і яка вже тепер здобуває і Товариству і цілому нашому народові признання, звісно, не дома, не серед широкого загалу русинів, а поза границями нашого краю, там, де люди займаються наукою і цїнять наукову працю. Я чув із уст проф. Ягіча слова гарячого признання для тої, хоч і як покищо скромної, праці, і слова здивування, як це Товариство ухитряється при таких мізерних фондах друкувати так багато. А з уст одного польського вченого я чув заяву, що те, що тепер робить Товариство ім. Шевченка, се перший примір такої дружньої праці не тільки в історії галицько-руського, але загалом в історії українсько-руського духового життя» (стор. 5).

*) Див. д-р Степан Баран, «З моїх спогадів про Ів. Франка», Ной-Ульм, 1952, стор. 49.

**) Див. «Листування», ВУАН, Київ, 1928, стор. 492.

Чотири роки пізніше, року 1901-го, в своїй публічній доповіді «З останніх десятиліть 19-го віку», опублікованій тоді ж у «ЛНВ», а в 1910 р. передрукованій у його відомій збірці «Молода Україна», Франко так озвався про М. Грушевського:

«Хто б там не приписував собі заслугу зреформування НТШ, це одно треба сказати, що заслуга зорганізування в ньому наукової праці належить проф. М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незломної волі й невичерпаної енергії, він сполучає в собі серйозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпеливістю, які тільки той може оцінити вповні, хто знає у всій повноті той галицький „шлендріян“, серед якого опинився молодий професор, прибувши з України, і з яким мусів боротися всіма способами розумної педагогії. Ті, мало не 70, томів наукових і літературних публікацій, виданих за той час під його редакцією, за його ініціативою і при його діяльній помочі, то далеко не вся, то може лиш половина його праці. Треба бо знати стан Товариства Шевченка, який застав він, той нелад в адміністрації, ту галицьку *Gemütlichkeit* у сповнюванні взятих на себе обов'язків, щоб зрозуміти, яку велику і тяжку працю довершив проф. Грушевський, допровадивши товариство до того стану, в якому знаходиться тепер. Приходилося при тім видержувати тисячі неприємностей, сточувати формальні битви, що раз довели були навіть до кризи, яка грозила розбиттям розпочатого діла. Та й те ще не все. Для успішного ведення наукової праці треба було підготовляти людей, заохочувати молодіж, мало привиклу до неї, треба було придбати фонди, дбати про тисячні дрібниці і формальності. На все це у проф. Грушевського знайшовся час, знайшлася сила і добра воля. Він зумів поставити себе вище понад усякі підшепти та партійні або кружкові антагонізми, зумів згуртувати в Товаристві всіх людей оживлених ідеєю українського відродження і охочих до поважної праці без огляду на їхні партійні становища — і це вийшло на користь спільної справи, дало почин до зросту тої вирозумілості й толеранції на спільнім ґрунті, яка одна, не в'яжучи людей у їх спеціальних, часто індивідуальних окремішностях, дає можливість згуртувати різnorodні сили і різnorodні відтинки для спільної праці»^{*)}.

На цьому місці годиться спростувати негідне обвинувачення в плягіятах, яке А. Ключко зважилася кинути на адресу великого українського історика: що нібито він, трохи поправивши, друкував під своїм ім'ям праці своїх учнів. Це нечуване обвинувачення не має ні зерна правди. Грушевський в міру того, як писав свою історію, давав своїм учням відповідні теми для їхніх семінарійних вправ, подавав їм джерела та літературу предмета, а на семінарах ці праці молодих adeptів обговорювалися спільно всіма учасниками під кермою професора.

^{*)} Див.: Іван Франко, Вибір із творів, вид. НТШ, Нью-Йорк, 1956, стор. 381-382.

Пізніше, поправивши ці праці, Грушевський друкував їх у «Записках» НТШ, — але не під своїм прізвиськом, а таки під прізвиськами їх авторів, не зважаючи на ті значні поправки, що їх він вносив у ці праці. Розуміється, ці учнівські праці часто-густо були ще досить слабенькі; проте Грушевський друкував їх для заохоти молодих авторів*). Здібніших учнів він вислав до різних архівів, чи то у Львові, чи в Кракові, а то й до Києва, Харкова, Москви та Петербургу для вишукування різних матеріалів, які опісля появлялися в спеціальному виданні НТШ — «Джерала до історії України-Руси», теж під іменем тих працівників, що їх розшукали. Так цей, на думку А. Ключко, «нічого не вартий професор», створив цілу свою історичну школу, яка може похвалитися такими іменами, як Василь Гарасимчук, Іван Джиджора, Мирон Кордуба, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич, Омелян Терлецький, Степан Томашівський.

Але вертаймося до речі. В 1904 році Франко взяв участь у ювілейному комітеті для відзначення десятиліття праці М. Грушевського в Галичині і дав до «Наукового збірника» на його пошану дві дуже цінні розвідки: «Наливайко в мідянім биці» та «Причинки до української ономастики». Остання розвідка — це властиво перша у нас праця з ділянки ономастики.

В 1905 р. Франко містить у «ЛНВ» (кн. 7, хроніка, стор. 102) замітку під заголовком «Акт признання проф. М. Грушевському» — про відзначення його Катеринославською архівною комісією. В цій хронікальній замітці він навіть ухвалу комісії. Подаємо її тут в українському перекладі на доказ ставлення до Грушевського автора цієї замітки. «Катеринославська Учена Архівна Комісія на засіданні 20. III. 1905 р., вислухавши рецензію А. С. Синявського на „Нарис історії українського народу“ М. Грушевського, ухвалила висловити йому почування глибокої пошани з приводу його довголітньої, на диво успішної і плідотворної діяльності для відтворення історичної долі українського народу, в науковій переоцінці всіх доцьогочасних матеріалів та дослідів, що стосуються України (в оригіналі «Южной Росії» — В. Д.), і створенні багатомовної капітальної праці з історії Руси-України, а також для ознайомлення Західної Європи з історією українського народу». «Се ухвалено, — додає Франко, — більше-менше в тім часі, коли в галицькій народовській пресі сипалися дотинки, кпини та інсинуації на проф. Грушевського за його думку — обернути фонди, зібрані на театр, на заснування приватних гімназій**).

А при кінці свого життя Франко, навіть критикуючи в своїй книжці «Причинки до історії України-Руси» (ч. I, Львів, 1912) погляди М.

*) Як привчав Грушевський своїх слухачів до наукової праці, красномовно оповідає один із його учнів, покійний проф. д-р Мирон Кордуба у своїх спогадах про «Приїзд проф. Грушевського до Львова» у «Вістнику Союзу визволення України», 1916, ч. 68. Спогади проф. Кордуби на друзки розбивають наклепи А. Ключко (див. стор. 795-796).

***) «ЛНВ», 1905, кн. 7, стор. 112.

Грушевського на деякі проблеми історії України, відкидаючи їх або спростовуючи, все ж таки ставиться до Грушевського та його історичних праць з великою пошаною. Нижче подаю відповідні уступи з цієї Франкової праці, підкреслюючи особливо похвальні висновки:

1) «Я мав почуття моральної потреби вяснити собі самому, а далі ширшій громаді значіння тої великої, можна сказати, безпримірної на українським ґрунті наукової праці» (стор. 5).

2) «Я також далекий від претенсії дати повний розбір та оцінку сеї величезної праці нашого невтомного ученого, але в своїх критичних увагах буду зупинятися тільки на деяких точках та питаннях, де в мене власними науковими досліддами виробились відмінні погляди» (стор. 6).

3) «Головна сила таланту проф. Грушевського лежить саме в тім, що він дуже добре орієнтується в політичних та суспільних відносінах кожної історичної доби, а особливо трудних до вислідження переходових. Культурні та політичні відносини старої князівської Русі він характеризує дуже основно і всесторонньо і тут не легко знайти спеціаліста, який міг би відповідно оцінити здобутки його праці» (стор. 37).

4) «Сума духової праці, яку вкладає в своє життя цей незвичайний чоловік, мусить наповняти подивом кожного, особливо такого, що мав нагоду пізнати його ближче. Треба додати, що проф. Грушевський зовсім не тип ученого, в роді німецьких професорів, який знає лише свою спеціальність, а, навпаки, проф. Грушевський знаменитий організатор... невтомний ініціатор та дуже тямущий дискусант» (стор. 46).

Так озивався Франко про Грушевського вже тоді, коли хвороба та невідрадні життєві обставини змушували його оцінювати речі дуже чорно.

Бачимо, що про «фальшиві» конструкції Грушевського нема у нього ні однісінького слова. То вже перед смертю, цілком зламаний, нарікаючи на весь світ, назвав він так усі ті погляди Грушевського, що їх цілком спокійно критикував у своїх «Причинках». В цих «Причинках» він з повним признанням поставився до історичних праць Грушевського, а, згадавши про лайливу рецензію д-ра В. Мільковича на велику історію України-Русі Грушевського, озвався про цю рецензію, як про «доказ дуже малого та примітивного знання предмета».

Ці висловлювання великого каменяра повинні собі запам'ятати всі ті, що хочуть його устами підірвати авторитет великого українського історика.

ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ФРАНКА

Подивімося тепер, як озивався про Франка Грушевський. При-
тягнувши Франка до НТШ, Грушевський узяв діяльну участь у свят-
куванні його 25-літнього ювілею в 1898 р., належав до ювілейного ко-
мітету, вмістив статтю в виданому на вшанування Франка ювілей-
ному збірнику і виголосив на святі 30. X. 1898 р. промову, в якій на-
звав Франка одним із найвизначніших репрезентантів українського
громадянства останньої чверти XIX століття.

«Ми, — сказав Грушевський, — прийшли зложити йому подяку
за те, що він, не зражаючись всіми труднощами, не покинув нашої убо-
гої ниви і вірно працював на ній 25 літ. Ні різнородні нагінки й пере-
шкоди, ні крайня матеріальна біда, ні тяжкі моральні прикrostі не
відобрали йому духа, не піддали йому гадки шукати легшого й спо-
кійнішого життя в інших суспільних кругах. На це треба було великої
гарячої любови до свого бідного народу, нашої — несвоєї землі.

«Ми прийшли зложити подяку за те, що він протягом цих 25-ти
літ не жахався праці й не помітував нею, що він не дорожився собою
й ставав до роботи скрізь, куди тільки кликала його народня потреба.
Красна література і театр, публіцистика і суспільні студії, наука і
популярна література, не кажу вже за політичне і суспільне життя,
— в усіх сферах нашого культурного життя ми бачимо ювілята, скрізь
залишає він визначні сліди, підпорядковуючи свої особисті симпатії
й нахили потребам моменту своєї суспільности».

Я навів тут лише два уступи з великої промови Грушевського; але
й їх досить, щоб бачити, як високо він ставив Франка *).

А коли в 1913 р. вся Україна вдруге святкувала Франків ювілей,
ювілей його вже 40-літньої праці, Грушевський присвятив йому в
«ЛНВ» окрему статтю під заголовком «Сорокалітній подвиг».

Не буду тут наводити цю статтю в цілості. Обмежуся тільки по-
чатковими її рядками:

«В сорокліття великого подвигу, відданого народові, красві, на-
ції — честь і поклін.

«Великій силі, невмирущій і непобідимій, як стихія, не стриманій
перешкодами, не зломаній ударами, не зв'язаній прикroцями і розча-
руваннями, болями й нещастями життя.

«Великому духові, повному скарбів мислі і чуття, блискучому, мно-
гогранному, відшліфованому на точилі вселюдської культури, що пе-
реломлював в собі все горе і муки, поривання і надії рідного життя.

«Великому трудові, неустанному, кипучому, внутрішньою силою
переповненому, широкому і різнородному без міри, як розбуджене
життя приспаного народу, котрому служив» **).

*) Промова ця була надрукована в «ЛНВ», а звідти її передруковано в
студентському журналі «Ізєнівець», Сарсель, 1956, ч. 1 (10).

**) Див. «ЛНВ», 1913, кн. 9. Передрукована також в «Ізєнівці», 1955,
ч. 2-3 (7-8), стор. 1.

Втретє озвався Грушевський про Франка, присвятивши йому з нагоди десятиліття його смерті статтю-спогад «Апостолові праці» в журналі «Україна», 1926, кн. 6.

А. Ключко в своїй зоологічній ненависті до великого історика твердить, що цю статтю написав він, «щоб приподобатися новим панам» (див. стор. 118 торонтського видання її спогадів). Нема чого й казати, що це твердження цілком безпідставне. Грушевський тільки поширив свої давніші висловлювання про Франка, і, хоч більшовики вже тоді інкорпоровали великого каменяра в почет своїх попередників, зміст і тон статті Грушевського не відповідав їхнім бажанням. От як характеризував він у ній славного покійника:

«Ріжносторонність його інтересів, потягів і тем роботи була незвичайна, і не було такої сфери, де його не тягло б приложити свою працю. Він не гордував ніякою працею, коли вона в його концепції десь ув'язувалась з загальнішими проблемами економічного, культурного чи політичного піднесення українського народу, особливо його трудящих мас.

«В сім було щось від спадщини хлопів-господарів, що неустанно обзирали хозяйським оком свое газдівство і негайно прикладали свої руки, де щось могли поправити, приспорити, поліпшити. При всіх ріжницях нашої індивідуальної долі се була та спільна риса, яка зв'язувала нас в роботі й надавала їй ув'язку й солідарність. В противність до так званих „аристократів духа“, що вибирають працю тільки відповідно їх геніві, ми були чорноробами духа. Сліпли разом над правкою „недозрілих плодів“ наших молодих співробітників. Пріли над коректами, над рахунками і слізницями по датки на видавництво. Бігали по всяких організаційних нарадах та гурткових зборах. Франко був геніяльним галицьким хлопом, не імпульсивним, а безконечно витривалим і працездатним (стор. 16).

«Інтернаціоналіст в культурі, далекий всякої провінціальної узькості й національної виключности, він навіть в хвилях найбільшого захоплення ідеєю інтернаціональної солідарности пролетаріату вважає українське національне почуття не то що гармонійним доповненням, а логічним вислідом з загальнолюдського почуття, що його поновляло» (стор. 19).

*

Так оцінювали один одного обидва великі мужі, і саме ці їхні висловлювання міродатні для оцінки їх взаємин, а не різні плітки та наклепи, звідки б вони не походили.

Іван Франко і Михайло Грушевський тісно зв'язані між собою у праці для України, і їх імена завжди стоятимуть поруч у пантеоні великих мужів нашої землі.

БОГДАН КРАВЦІВ: «ВЕЛИКА ВЕДМЕДИЦЯ» І «ГОНЧІ ПСИ»

ПРО МОДЕРНУ УКРАЇНСЬКУ ПОЕЗІЮ В УРСР

Після деякого пожвавлення в ділянці поезії, що настало було в період т. зв. відлиги 1956-57 років і виявилось, з одного боку, в утечі від декларативного віршування в інтимну особисту лірику, а, з другого боку, в деяких спробах сміливіших одиниць з-поміж старшої і молодшої генерації поетів поширити діяпозон поетичного вислову і під поглядом змісту та форми, — радянську українську поетичну продукцію пройняла знову декларативна реторика, одноманітність і сірість тематики. Особисту лірику спростачено і виявлено, зводячи її до оспівування колгоспно-виробничих справ. Спроби сказати правду про радянську дійсність хоч би тільки натяками (даремне шукання казки протягом цілого півстоліття, серед темної ночі з її «мокрими вітами-гадюками» і «хлібом-каменем» у «Казці» Первомайського, «терпи — відболить і це» в «Операції» Сави Голованівського, «нам перед комунізмом чистилище б пройти» у поемі «Між вітром і дощем» молодого поета-комуніста Василя Швеця та ін.) здушено в зародку. Ці спроби натавровано і під час наради поетів 31 жовтня та 1 листопада 1958 року, і в «Комуністі України» за грудень 1958 р., і під час 4 з'їзду письменників України в березні 1959 року, як «невірні думки», намагання показати радянську дійсність «у кривому дзеркалі». Це таврування супроводила погрозлива «порада» згаданим поетам переглянути свої погляди завчасу. Спроби ж молодших поетів, передусім Ліни Костенко, заговорити по-новому, знайти нові форми поетичного вислову засуджено рішуче, як прояв формалізму, непотрібне новаторство чи просто штукарство, «несумісне» з випробуваними засобами «соціалістичного реалізму».

Після такого «ідейного» розгрому українська поезія в УРСР опинилася знову в стані повної регламентації або навіть прострації, стимульованому, до речі, виступами М. С. Хрущова, як непомильного ідеолога та теоретика, автора таких «праць»: «За тісний зв'язок літератури та мистецтва з життям народу» і «До нових успіхів літератури та мистецтва». Показовою для яловості і сіризни української поетичної продукції в період після відлиги (1958-1960) може бути серія збірок поезій сучасних радянських поетів, видана до декади української літератури і мистецтва, що відбулася при кінці 1960 р. в Москві. Всі ці кількадесят книжечок однакового кишенькового формату, у квітчастій обкладинці одного рисунку, тільки в різних кольорах, з підписом

автора в тому самому кутку обкладинки — одноманітні до нестерпності. Так само і їх зміст — під один шнурочок: вірші про партію, про Леніна, про «рідну Москву», про «вітчизняну війну», а далі — для окраси — віршики про кохання та інші особисті дрібні справи. Все це не нові твори, написані «до декади», як цього можна було б сподіватися, а вибрані і дбайливо пересіяні вірші з усієї творчості даного поета, твори, що були повторювані вже безліч разів по інших збірках. В цілому від цієї нібито розкішно виданої серії поетичних збірок віє безнадією і нудього, не зважаючи навіть на деякі добрі з формального боку вірші. Такий самий стан заіснував і в журнальній поезії: за цілою зливою декларативних віршилиць тяжко знайти який-небудь пристойний хоч би тільки з формального боку ліричний вірш. Перлинами справжньої поезії вирізняються серед цієї сіризни вірші Рильського, деякі речі Малишка і ще кількох авторів.

Яким запеклим і безоглядним був спротив режимних чинників усім спробам оновити радянську поезію, ввести свіжі, оригінальні сюжети, мотиви і формальні засоби в поетичну творчість, може показати приклад з ставленням офіційної радянської критики до молодого поетеси Ліни Костенко. Закінчивши в 1956 році Літературний інститут ім. Горького в Москві, вона певним кроком увійшла в українську поезію. Видана в 1957 р. перша збірка її віршів «Проміння землі» була новим і свіжим словом на тлі таки цілком пересічної і виявленої соцреалістичними настановами радянської поезії. Визнаючи талановитість поетеси та оригінальність її поетичних засобів, Олег Воложенінов, рецензент цієї збірки в «Літературній газеті» від 14 червня 1957 р., закинув Ліні Костенко «безпросвітний відчай», «розгубленість» та «пасивність її ліричної героїні», стверджуючи водночас, що її вірші «позбавлені громадського звучання». Особливе незадоволення офіційної критики викликали надруковані того ж 1957 року в липневій книжці журналу «Жовтень» три вірші Ліни Костенко: «Гранітні риби», «Папороть» і «Мисливець», написані з модерністичним спрямуванням. Провідний харківський критик, тепер головний редактор журналу «Прапор», Юрій Барабаш, засудив ці вірші за «манірність», «хворобливо-гуманну філософічність», «гнітючий настрій» та «задушливу атмосферу», стверджуючи наприкінці своєї «Розмови по щирості» (в «Літературній газеті» від 2 серпня 1957 р.), зрештою цілком слушно, що нічогосінько в них не зрозумів. Дочекалися гострого засудження ці вірші також і в офіційному органі компартії «Комуніст України», в грудневій книжці якого за 1958 рік партійний експерт від літератури П. Іванов дощукався у вірші «Папороть» (про зелених птиць, що «крилами били, пера губили, голови сизі низько хилили» і «вгору... злетіть не змогли, не зуміли!») почувань «відчаю, безвихідности, причечености», далеких «від оптимістичного світосприймання і високого почуття колективізму, властивого радянській людині». Не сподобалася критикам і друга збірка поезій Ліни Костенко «Вітрила», видана 1958 року. Віктор Іванисенко в стат-

ті «Про різних і однакових» («Літературна газета» від 2 травня 1958 року) перестерігав поетесу перед «шляхом формального трюкацтва», висловлюючи побоювання з приводу «пошуків своєрідності за рахунок нарочитого ускладнення образів, формальних „дивинок”, які не зумовлені змістом». Виступив нарешті проти Ліни Костенко під час 4 з'їзду письменників України в березні 1959 р. сам Микола Бажан, тодішній голова правління Спілки письменників України.

Подібного тиску, супроводжуваного інколи відкритим висміюванням, а то й погрожуванням «адміністративними заходами», зазнало разом з Ліною Костенко кілька поетів середньої і молодшої генерації: крім згаданих вище Первомайського, Голованівського та Василя Швеця, також Любов Забашта, Валентина Ткаченко, Іван Хоменко, Дмитро Павличко і навіть Любомир Дмитерко. Подекуди цей тиск мав навіть успіх: Первомайський, Голованівський, Швець, Дмитерко і Павличко, враховуючи гіркий досвід минулого, перестали виступати з «невірними думками», щиро висловлювати своє розчарування та втому, правдиво характеризувати радянську дійсність. Дехто з них кинувся виправляти критиковані твори, подавати їх у новому вигляді, а дехто почав асекурувати себе новими «творами», уже цілком «вистриманими» і «правовірними». Ще інші замовкли. Наприклад, бита з усіх боків Ліна Костенко не надрукувала за три роки (1958-1960) ані одного вірша в жадному з чотирьох радянських літературних журналів.

Але, коли прийшов 1961 рік, на наших очах почав відбуватися справжній переворот в українській поезії в УРСР. Довго придушувана, стримувана і засуджувана, молода поезія прорвалася з-під льодової гори соцреалізму живими і рвучкими струмками. Своїм змістом, а особливо своєю формою вона вже цілком модерна, нагадує кращі зразки модерністичної поезії двадцятих років на Україні або тих же років у Польщі, Німеччині, Франції та в інших країнах Заходу. Подекуди вона вже перегукується з модерністичними тенденціями сучасного Заходу. Що більше, ця поезія вже починає здобувати собі прихильників, а то й право громадянства в сучасній радянській дійсності. Ті, що вчора її громили, стають її оборонцями і пускають твори молодих поетів уже й на сторінки часописів і журналів, передусім «Літературної газети» і «Вітчизни». Підіймають прапор нової поезії не тільки одиниці. Сьогодні виступає вже ціла когорта: крім Ліни Костенко та Миколи Вінграновського, Іван Драч, Віталій Коротич, Євген Гуцало, Микола Клименко, Микола Сингаївський, Володимир Підпалій. Це здебільша наймолодша молодь, народжена і вихована в умовах радянського ладу, навіть з комсомольських рядів. У своїх виступах вони не тільки оновлюють форму. Вони починають сміливо розкривати трагічні сторінки сучасності, говорити відкрито те, що досі було «табу», за що досі режим карав, а то й нищив.

Нова поезія не з'явилася відразу, як *deus ex machina*. Вона проростала поволі, протягом останніх років. Виступові радянських модер-

ністів у 1961 р. передували обережні і не надто переконливі спроби на сторінках журналів або навіть у збірках поезій. Творили ці поети у виявленому сьогодні напрямі вже за минулих років, але не мали змоги виступити з цим прилюдно з тієї простої причини, що головні і відповідальні редактори літературних журналів боялися друкувати їхні твори. На виникнення цієї нової поезії склалося багато факторів і спонук, передусім поширення та поглиблення освіти, знайомство з літературами країн т. зв. народньої демократії, а також Заходу, і то не тільки «прогресивного», але й «буржуазно-націоналістичного», і, нарешті, вплив поетичних шукань знищених більшовицьким режимом поетів і поетичних шкіл двадцятих-тридцятих років з їх символізмом, футуризмом, неокласицизмом. Усім цим треба пояснити підтримку молодій поезії з боку старших віком літераторів і літературних критиків, які, сприяючи молодим, дають їм змогу виступати в друку і обороняють їх перед представниками літературної реакції, а, з другого боку, те тепле прийняття, що його мають виступи молодих поетів у широких колах молоді на Україні. Все це спричинило той факт, що молода поезія на Україні сьогодні не тільки «у прориві», а і в наступі та поході.

Започаткувала «революцію в поезії» 1961 року Ліна Костенко. Після трьох років мовчання, спричиненого нападами, попередженнями і глузуванням офіційної критики, вона виступила в лютневій книжці київської «Вітчизни» з циклом поезій «Чайка на крижині», написаних під час перебування в Цеціні над Одрою (нині в Польщі, колись німецький Штеттін). Згодом вона надрукувала декілька своїх нових поезій у львівському «Жовтні» (за березень 1961), де були вміщені її часто передруковувані в еміграційних виданнях вірші «Кобзареві», цикл нових коротких поезій в журналі «Дніпро» (за серпень 1961) і широко відомий вірш «Естафети» в «Літературній газеті» (від 15 вересня 1961). Своїми новими творами Ліна Костенко довела, що її не зламало цькування з боку критиків, що вона залишилася вірною собі і в пошуках нової форми, і в висловлюванні своїх поетичних роздумів і бачень. Потроху відійшовши від надто яскравого наголошування формальних елементів, як це було в її віршах «Гранітні риби», «Папороть» та «Мисливець» з 1957 року, і від символістичного викладу, Ліна Костенко виробила власну поетичну мову, живу, міцну і гнучку, свій власний поетичний стиль, органічно зв'язаний з традиційними українськими мовними і віршовими засобами.

Два з цих надрукованих Ліною Костенко в 1961 році віршів можна трактувати як своєрідні проклямації мистецького «вірую» нової поезії в УРСР. Засуджуючи у вірші «Кобзареві» безнадійне і безцільне шукання «форм нечуваних ніколи і не бачених ніде», Ліна Костенко з ще більшою силою таврує сучасних їй «шукачів прокорму, шахраїв і скептиків»:

О, скільки стало в нашому столітті
 скалічених і безнадійних душ...
 Захворів дехто на морську хворобу,
 хитається по палубі землі.
 Розхитаний, спустошений і кволий,
 біда, якщо в мистецтво забреде, —

шукає форм, не бачених ніколи,
 шукає форм, нечуваних ніде.

І тут же просто шукачі прокорму,
 і шахраї, і скептиків юрма —
 шукають найсучаснішої форми
 для того змісту,
 що в душі нема.

Проклятативно, з гострим засудженням міщанства і таких притаманних для більшості визнаних радянських мистців та літераторів славолюбства й вигоди звучить також вірш «Естафети»:

Різні бувають естафети.
 Міщани міщанам передають буфети,
 Заяложені ложки, тупі ножі,
 Глупоту свою і думки чужі...

Різні бувають естафети.
 Передають поетам поети
 З душі у душу,
 Із мови в мову
 Свободу духу і правду слова,
 Не промінявши на речі тлінні —
 На славолюбство і на вигоду...

Ці, вже не тільки «прозорі натяки», а цілком відкрито висловлені критичні думки і ствердження негативних сторін радянської дійсності неминуче привели б були за недавніх років, особливо в 1957-59-му, до гострої реакції, до засудження сміливої поетеси за нерозуміння, а то й заперечення радянської дійсності. Тепер такі речі появляються друком. І не тільки це: сьогодні ми зустрічаємося з цілком новою оцінкою навіть колишніх поезій Ліни Костенко, що їх офіційна критика гостро засуджувала. Віктор Іванисенко, той самий, що в 1957 році, після появи збірки Ліни Костенко «Вітрила», дорікав їй з приводу «пошуків своєрідності за рахунок нарочитого ускладнення образів» і перестерігав молодих поетів перед «формальним трюкацтвом» («Літературна газета» від 27 травня 1957), дає у своїх нотатках,

надрукованих у «Вітчизні» (кн. 10 за жовтень 1961), уже цілком протилежну характеристику поетичної творчості Ліни Костенко:

«Зрілою, цікавою поетесою, що вміє помічати психологічні „конфлікти“, вміє знаходити словесні засоби вираження складних і „важкодоступних“ моментів духовного життя людини, — пише Іванисенко, — виявила себе в збірках „Проміння землі“ і „Вітрила“ Л. Костенко. Свого часу Л. Костенко чимало критикували за „ускладненість“ поетичних образів, за нечіткість „підтексту“. Але хто й коли довів, що лірика, надто сучасна лірика, може обмежитися „простими“ образами? Хіба існувала чи існує лірика без підтексту? Та, зрештою, не такі вже цілком складні образи Л. Костенко, щоб не можна було вловити певного настрою і цілком певної думки. Л. Костенко бачить світ очима художника. Живописне, пластичне зображення предметів, що межує з майстерністю живописця і скульптора („Папороть“, „Гранітні риби“, „Вечір“), допомагає їй поєднувати предметність картин з лірико-філософським підтекстом.

«Не буде перебільшенням сказати, що такі поетичні й змістовні речі, як та ж „Папороть“, з'являються в збірках віршів досить рідко», — заявляє в дальшому В. Іванисенко і, зачитувавши обговорюваний вірш («Папороть») у цілості, стверджує: «Цей вірш дехто читав з недовірою. Чи не тому, що птиці „злетіть не змогли, не зуміли“? Що ж, не завжди може злетіти навіть той, що „рветься вгору“. Та й, зрештою, поезія не може існувати на одному мажорі. Вірші Л. Костенко, при всій їх раціоналістичності, більш емоційні, пристрасні, ніж твори деяких поетів, що стоять за лірику „чисто емоційну“. Справді бо, відомо, що гостра, прониклива думка в ліриці тільки посилює і збагачує почуття».

Другим з черги зачинателем модерного напрямку в сучасній українській поезії в УРСР треба визнати Миколу Вінграновського. З поезіями Вінграновського, в той час студента Всесоюзного інституту кінематографії в Москві, познайомила читацьку громаду редакція львівського журналу «Жовтень» (в книжці 8 за серпень 1958), подавши водночас, що народився він у Первомайському Миколаївської області і що «на обдарованість юнака звернув увагу покійний О. Довженко». Вірші Вінграновського відразу ж привернули увагу читачів своєю свіжістю, своєю «довженківською» тематикою, закоханням в українську народну фантастику та романтику і своїм глибоким відчуттям України та української природи. Не зважаючи на все це, вірші Вінграновського появлялися після того рідко. П'ять його віршів надрукувала київська «Вітчизна» щойно в травні 1960 року, а чергову в'язку його поезій умістив у харківському «Прапорі» (за серпень 1960 року) захоплений молодим письменником російськомовний поет Іван Рядченко. Причину рідкого друкування віршів Вінграновського відкрито назвав письменник Олександр Підсуха, відповідальний редактор журналу «Дніпро» в 1953-1958 рр. і ще й тепер член його редакційної колегії, у своєму виступі на зборах секції 10 листо-

пада 1961 р.: «Будучи редактором журналу „Дніпро“, я колись одержував багато віршів від М. Вінграновського. З них ми нічого не друкували. Було помітно сильну образну стихію, але з її полону автор вирватися не міг...»

Коротко і ясно: образна стихія не дозволяла керівним літературним чинникам в УРСР пускати між письменники одного з справді талановитих та оригінальних молодих радянських поетів.

І знову ж, як і з Ліною Костенко, ситуація раптово змінилася: великий цілосторінковий вибір поезій Миколи Вінграновського п. н. «З книги першої, ще не виданої» друкує київська «Літературна газета» в числі від 7 квітня 1961 р., а потім, у жовтні 1961 новий цикл його поезій вміщає київська «Вітчизна». З захопленою критикою зустрічають надруковані цикли і Юрій Барабаш у «Прапорі» (кн. 6 за червень 1961, в статті «Це поезія!»), і Юрій Усиченко, і навіть Олександр Підсуха, заявляючи, що Вінграновському «можна позаздрити».

Прихильне прийняття має Микола Вінграновський не за свої декларативні «прелюди», що ними він розпочав цикл поезій, надрукований в «Літературній газеті» і що в них — ніби для заасекуровання — він перераховує 46 компартій світу, не за прославляння димаря, що «з комсомольських долонь» з'явився у світ, не згадками про Африку, але знов же своїми довженківськими мотивами: «Триптихом» про Гуцульщину, «смереку сиволисту», що своїм човном пливе в потові світі і яка

Живицею пахне і пахне медом...
В долині село, наче хліб на столі...
І гори, вантажені часом і небом,
Між хмарами йдуть по гуцульській землі...

І юний гуцул підіймається вгору
У гомоні звершень своїх і надій...
І, може, десь юна гуцулка в цю пору
Дитям зацвіта на землі молодій.

У вірші про «скирту молоду» поет описує свою фантастично-казкову пригоду,

Як раптом скирта почала рости,
Здіймаючи мене понад степами,
Над селами, гаями уночі;
Вже хмари омивають мої плечі,
Вже з головою в небі я стою,
Уже по груди в небі, вже по пояс,
Вже Україну видно мені всю,
І світ, і всесвіт, повний таємниці...

Уяву поета раз-у-раз заповнює образ рідного села, де він жив разом із своєю Катрею і де

З одних криниць терпку ми пили воду.
Нам дід співав про молодість народу,
Про золоті підкови у землі...

І, нарешті, в своєму «Українському прелюді», надрукованому у «Вітчизні», Микола Вінграновський висловлює глибоке, просто містичне пов'язання з Україною, з українською землею:

Твое обличчя чисте, як надія,
Пахкими пальцями я тронув уночі,
І кров свою змішав я із твоєю,
Як зерно із землею по весні.
Тоді ти стала мною, Батьківщино,
А я тобою на світанні став,
І свої очі я відкрив крізь тебе...

Ти поселила в серці мій народ,
Ти освітила думку мою часом
І в мову українки сповила;
Тебе дивлюсь я серцем і думками,
Тебе люблю я всесвітом і людством,
І соняхом у золотому сні,
І сивиною вченого мислителя,
І польовим горошком на стерні...

Проте, порівняно до друкованих 1958 р. в «Жовтні» і 1960 р. у «Прапорі» поезій, таких, як «Піч», «Синій сон» чи «Квітень», вірші Миколи Вінграновського 1961 року, друковані в «Літературній газеті» і в «Вітчизні», виявляють уже деякий спад, зниження поетичної образowości. У них немає вже тієї свіжості та оригінальності, що ними вабили перші його друковані твори. Привілей бути друкованим і визнаним молодий поет мусить окуплювати прославленням компартії, будівництвом комунізму, «комсомольських долонь» і подібними мотивами, що їх у його ранній творчості не було. Надрукований у вступі до циклу «З книги першої, ще не виданої» вірш «Прелюд Землі» закінчується, як ми вже згадали, перерахуванням 46 «комуністичних партій Землі», що «уже в Москві закінчили Наряду» (з великої літери — Б. К.) — витівкою, що її забагато було навіть для декларативного віршування і тому відразу ж засуджено таки офіційною критикою. Щоб запобігти ласки чи хоч би уваги «старшобратніх» чинників, талановитий учень Довженка (він же й кіноартист) перекидається від свого широкого і глибокого захоплення Укра-

їною, українською землею та українською природою, до нещиро екзальтованого прославлення... Ленінграду:

... Відступіть Миколаєви, Києви, Ніжени!
 Дайте змогу мені долю серця почать:
 Губенятами ніжними, пальченнями ніжними
 в долю серця мого нахилився Ленінград.
 Ленінграде! Алло! Ленінграде, зову безупину!
 Ти — очей моїх очі, ти все, що боліло й болить!
 По цеглині тебе розберу — принесу на Україну,
 Площі, вікна твої язиком буду чистить і мить (sic! — Б. К.)

Але навіть такою, досить несмачною ерупцією свого «залюблення» в Петрове місто, перейменоване на честь Леніна, Микола Вінграновський не здобув визнання офіційної критики. Закінчення вірша:

Стане в головах наших святий від страждань Володимир
 І слов'янським хрестом обезсмертить слов'янський наш рід

видалося офіційним критикам, мабуть, надто націоналістичним. Необачному молодому поетові, що взявся протиставляти Ленінград Києву, пригадали (це зробив сам Степан Крижанівський, що виконує тепер роллю протектора молодих поетів), що «навіть чи образ святого Володимира є найбільш підходящим, як символ всеслов'янської єдності в наші дні. Після відомого вірша „Київ” Володимира Маяковського, де говориться: „А тепер встануть с Подола дыми, киевская грудь кипит, котлами грета. Не святой уже — друтой, земной Владимир (Ільіч Ленін! — Б. К.) крестит нас железом и огнем декретов”, — образ святого Володимира, який нібито повинен обезсмертити наш рід, видається анахронізмом».

Приклад з Вінграновським свідчить, що дозволена тепер молодим поетам свобода вислову — досить сповідна та обмежена, і показує, як і в якому напрямі відбувається утовтування цих молодих поетів. Виявлене останнім часом зниження поетичного лету Вінграновського дає всі підстави до побоювання, що також і його заженуть незабаром у соціалістичну декларативну пересіч так, як загнали вже декого з-поміж молоді, що в час відлиги 1956-57 рр. подавала гарні надії (Володимир Лучук, Михайло Клименко, Тамара Коломиєць та інші).

З набагато меншими запереченнями, ніж у випадку з Ліною Костенко чи Миколою Вінграновським, перестрілася поезія 25-літнього поета Віталія Коротича, сина київського лікаря, що, обравши батьків фах, лікарює сьогодні теж у Києві і пише, збільшуючи довгий ряд лікарів, що зайняли видатне місце в українській літературі (згадає б тільки Модеста Левицького, Івана Липу, Юрія Липу, що загинув, як лікар УПА, Софію Парфанович і Василя Кархута, що й досі перебуває на засланні в СРСР). Своїм змістом, зокре-

ма заглибленням у реальні життєві проблеми, поезія Коротича відрізняється від деякою мірою гіперболічної своїм поетичним мисленням поезії Миколи Вінграновського, не раз задивленого у фантастику, а, з другого боку — більш виробленою формою.

В літературу Віталій Коротич увійшов ще з початком 1958 року, як студент останнього курсу медичного інституту в Києві. Вивів його на сторінки часопису «Молодь України», бажаючи йому «доброго шляху», Аркадій Ісакович Ривлін, теж киянин, інженер-технолог за фахом і водночас автор кількох збірок поезій російською мовою, виданих у Києві і в Москві. Представляючи нового молодого поета, дотогочасного співробітника інститутського журналу «Медичні кадри», Ривлін надрукував у цьому ж числі «Молоді України» свіжий і цікавий вірш Віталія Коротича п. з. «Колись» — про дитинство, що від нього «лишилось мало», про дітей, що

В десять років бачили смерті
І не бачили хліба з жита,
Розуміли, що значить «вмерти»,
Не пізнавши ще слова «жити».

В цьому вірші Коротич уже виявив себе таким, яким зформувався потім як лікар: людиною, чутливою до людського горя і злиднів. Цю рису знати в збірці його поезій «Золоті руки» (Київ, 1961), в циклі віршів «На захист життя» та в інших поезіях.

Після циклу поезій «Життя», надрукованого в журналі «Вітчизна» (грудень 1960), з прикметними для змісту поетичної творчости Віталія Коротича назвами віршів: «Лікар», «Мости», «Руки», «Герой», «Атака», «Любов», пронизаних мотивами страждань людей і звірів і лікарських зусиль та сумнівів, Віталій Коротич виступив з головним циклом своїх поезій 5 травня 1961 року на сторінках київської «Літературної газети», надрукованим під назвою «Вірші лікаря Коротича». В цих віршах, абстрагуючись від вступного п. з. «Земля! Я твій!», що закінчується стереотипним: «Я — син Країни Рад», і вірша «Люмумба», в основу якого лягла повна ігноранція того, що діється в Конго, молодий поет щиро і переконливо висловив і свою любов до рідного міста, і свою відданість лікарській справі, і спочуття до долі хворих, і разом з цим своє «кredo», як поета.

Любов до Києва проявляється в багатьох віршах Коротича — ліричними спогадами про тривожні воєнні вечори в цьому місті, ремінісценціями про вулиці, на яких приємно «колишніх хворих стрічати», про сліпого, обгорілого в танку інваліда, що торгує сірниками в київських провулках. Києву присвячений також окремий вірш, в якому молодий лікар-поет признається, що

Про тебе вже не можна написати
Слова, яких ніхто не говорив...

Ти роздуваєш подихом вітрів
 Вогні, яким горіти й не згасати...
 Потрібен ти мені у щасті й горі...
 ... По вулицях твоїх іду щодня,
 Працюю і живу твоїм диханням,
 Люблю доріг твоїх найменування,
 І кожний камінь твій — моя рідня...

Правдою життєвого переживання надихані і всі вірші з лікарської практики молодого поета. У вірші «Брехня» він розповідає про те, як важко нести надію невиліковно хворому, що має білокрів'я; у «Пробудженні» він виводить хлопця, що йому ранком, після сну болить «давно відтята нога». Він знає, що лікарям

Треба на роки забути втому,
 Чути плач, яким тебе позвуть.
 Лікарі сивіють...
 Справа в тому,
 Що за багатьох вони живуть.

Глибокі переживання, що їх дає молодому поетові лікарський фах, примушують його відповідно ставитися до довкілля, зокрема до людей з міщанською, обережною психікою:

Обережні сміються тихо,
 Обережні тихенько ходять,
 Обережних минає лихо,
 І вони нікому не шкодять.
 Не впадуть вони — не заб'ються —
 І до всього швидко звикають.
 Обережні тихо сміються
 Із людей, що шляху шукають,
 Із людей, що міряють небо,
 Та із тих, що рахують зорі...
 Не бринять в їхнім серці струни,
 Що вони у житті спізнали?
 Над словами Джордано Бруно
 Їхні предки ще реготали...

З цим згірдливім засудженням навколишнього міщанства тісно пов'язане у Віталія Коротича його позитивне ставлення до мистецької творчості, висловлене у вірші «Чисте мистецтво» твердженнями, що можуть бути актуальні не тільки в радянській дійсності — їх мали б поставити собі за девізу поети й мистці вільного світу:

І не треба топити
 Думок у словес воді,

І герої не всюди є красивими
 Та плечистими.
 Я — за чисте мистецтво,
 А мистецтво чисте тоді,
 Коли роблять його
 І руками й думками чистими.

Поширення сюжетів і формальних засобів Віталій Коротич продемонстрував у черговому циклі своїх поезій, надрукованому п. з. «На захист життя» в «Літературній газеті» від 8 вересня 1961 року. В цьому циклі дуже добрі фрагменти з «Поєми про війну», зокрема про вояка, що, помираючи, просить «трохи голландського сиру», добрий, хоч трохи тенденційний вірш про Гемінгвея з влучною кінцівкою, що

Рушниці в руках письменників
 Стріляють часом самі,

а також вірш «Біографія», що до нього через ігноранцію редакторів «Літературної газети», які ніяк не знаються на модерній поезії, долучено впритул цілком окремішній сюжетом і формою вірш про «Гру розстроєних роялів»,

Де жовті клявіші,
 Мов ряд старих зубів.

З уміщених у цьому циклі віршів треба навести — з уваги на фах В. Коротича — поезію «Біографія»:

За вірші й чергування
 Різні каси
 Готівкою виплачують мені
 З поваги до Асклепія й Пегаса
 Належні гроші
 У належні дні.
 За рух пера
 І рух швидкий лянцета,
 За ліки
 Й вірш, пахучий, ніби мед.
 І я пишу
 Поєми та рецепти —
 Поетолікар, лікарпоет.
 Фатально на мої впливає справи
 Така робота.
 Чув уже не раз,
 Як лікарі зідхають:
 «Хлопець бравий!
 От вірші тільки...

Марно губить час!»
 Поети кажуть:
 «Жартів, може, й годі.
 Полікував —
 Сідай тепер за стіл.
 Доволі вже при будь-якій погоді
 Вникати в суть понівечених тіл.
 Живи, як слід!
 Молись одному богу!
 Серйозним будь —
 У тебе ж є сім'я!»
 Пегас везе Асклепія в дорогу.
 Двома шляхами
 Йду відразу я.

В зіставленні з обговореними досі циклами віршів опублікована 1961 р. перша збірка поезій Віталія Коротича «Золоті руки» не дає чогось нового. В ній зібрані поезії, здебільша вже друковані по часописах і журналах, не завжди повноцінні з поетичного боку. З речей, що ввійшли до збірки, треба згадати вірш «Врубель», який показує, як сильно вплинула на мистецьку молодь України та інших республік СРСР (серед українських поетів — не тільки на Коротича) творчість відомого маляра-модерніста кінця XIX і початку XX сторіч Михайла Врубеля, що його довгий час тавровано в СРСР, як декадента, а від 1957 року реабілітовано в ряді праць і монографій, як ... соц-реаліста.

Про дальше поглиблення поетичної образowości В. Коротича і поширення та збагачення його формальних засобів свідчать «Нові поезії», надруковані в жовтневій книжці київської «Вітчизни» за 1961 рік, зокрема вірші «Запах неба» та «Життя». Для модерністичного спрямування Коротича, як і для простеження впливів, що діють на нього, особливо характеристичний такий уривок із вірша «Запах неба»:

Вас не цікавило, чим пахнуть хмари?
 Можливо — білизнаю,
 Можливо — сльозами.
 Можливо — просто водою.
 Тақ, ті самі, що плинуть, немов примари,
 Мов сірі хмарини,
 Кудлатою чередою.
 Вони пахнуть, напевно, кров'ю,
 Пролитою на брустверів бруси,
 Сльозами — за милими, за їжею, за здоров'ям —
 Біленькі хмарини,
 Загорнені в чорно-сірі бурнуси.
 Вони пахнуть водою з калюж на шляхах плянети,

Молоком, розлитим із теплих старих бідонів,
 Ладненькі хмари,
 Газувате калюжне нетто,
 Загони, що плинуть у небі синьо-бездоннім.
 Вони пропахли забутим в блюдечках чаєм,
 Твоїм духмяним волоссям, моя мила.
 Пахнуть вони рослиною-молочаєм,
 Міськими димами і туалетним милом.

За малим винятком — заялженим прирівнянням хмар до примар чи до кудлатої череди тварин і рядками про війну — наведений уривок може бути зразком справді нового слова в українській поезії УРСР.

Найвидатнішим серед грона теперішніх молодих поетів на Україні, найбільше «новим» у формальних засобах треба вважати теж 25-річного, як і Коротич, І в а н а Д р а ч а. Творчість його, що її радянські критики визначили досить правильно як «космічно-гіперболічну», багата на оригінальні порівняння і метафори; але вона цікава передусім своїми історіософічними образами та мотивами.

Як і Ліна Костенко та Коротич, Іван Драч походить з Київщини. Народжений 1936 року, напередодні кривавої «ежовщини», в селі Теліженцях Київської області, Іван Драч закінчив 1954 р. середню школу в Тетіїві і, відбувши в 1955-58 рр. службу в армії, став студентом Київського університету. В квітні 1959 року комсомольський журнал «Зміна» надрукував у відділі «Бажаємо удачі» два вірші Івана Драча, тоді студента першого курсу, «На цілину» і «День минув». Своїми основними мотивами («хлопці мріють після армії махнути до зір — на цілину» і про «боротьбу з ворогом, з самим собою») ці вірші нічим не вибиваються понад декларативну комсомольську поезію. Але перша строфа в першому з них

Чумацький шлях у синім полі є,
 Ніхто лиш їздить ним не смів.
 Там сапка Місяця прополює
 Розквітлх зір густий посів —

доводила, що духовий зір молодого поета спрямований не на цілину, але в інші, віддаленіші і глибші сфери. Виявилось це і в черговій в'язці віршів Івана Драча, надрукованій у безрешетивій книжці «Вітчизни» 1960 року. Мотивом, подібним до перейнятих Вінграновським з творчости Довженка мотивів, пронизаний і вірш Драча «Хліб»:

Яйце розіб'є, білком помаже,
 На дерев'яну лопату — та в піч,
 І тріскотітиме іскрами сажа —
 Мініятюрна зоряна ніч.

Про вплив О. Довженка на творчість молодого поета свідчать не тільки присвячений пам'яті Довженка вірш «Світанок», але й досить сценарійно написані вірші Драча з військового побуту: «Взвод після лазні» та «Біля стенду „Бойовий шлях частини”». Щось довженківське є і в надрукованому там же під назвою «Вірю людині» поетичному «кредо» поета:

Вірю людині — і в полі, і в гаї,
 В селах затишних, в міських шумовинні.
 Вірю людині, що сонце тримає,
 Мужеві зрілому й бруньці-дитині.
 Вірю я шепотам рота старого,
 Лжа із якого не вилітала,
 Вірю я батьківському порогу,
 Жовтій вербі, що мене колисала...

Віру оцю мій задивлений предок
 Приберігав од татарського лука.
 В серці Шевченка зростало це кредо
 Вільному світу для вільного внука...

Проте на весь зріст підвівся молодий третьокурсник Київського університету у своїй, надрукованій на цілій сторінці київської «Літературної газети» (ч. 56 від 18 липня 1961) поеми «Ніж у сонці», що її він назвав у підзаголовку «Феєрична трагедія». Вже сам несподіваний заголовок і підзаголовок, як і назви окремих віршів: «Божевільна, Врубель і мед», «Невидимі сльози весілля», «Українські коні над Парижем» (у першій частині поеми п. н. «Серце навстіж») доводять, що Іван Драч добре ознайомлений не тільки з українською поезією двадцятих років (забороненою комуністичним режимом!), а і з модерною поезією тогочасного Заходу, особливо з польською. З'явилася ця поема на сторінках «Літературної газети» (до речі, з досить модерним написом і малюнками, достеменно в такому самому оформленні, в якому появлялися подібні цикли поезій у 20-их роках у Німеччині, Франції та Польщі) заходом відомого радянського белетриста і критика Івана Цюпи, заступника гол. редактора «Останніх вістей» Українського радіокомітету під час війни, в 1950-52 рр. заступника гол. редактора «Вітчизни» і в 1953-1955 головного редактора журналу «Україна». Передали Цюпі поему Драча редактори з видавництва «Молодь» — мабуть, не знаючи, що з нею зробити і як до неї підходити.

Поема Івана Драча «Ніж у сонці» є одним з найоригінальніших, з багатьох поглядів сенсаційним явищем української поезії в УРСР за всю останню чверть століття. Абстрагуючися від її формальних елементів, зокрема цілком модерністичного стилю, перша частина цієї поеми є після заборонених у 30-их роках Бажанових «Сліпців» чи не першою спробою в українській поезії дати історіософічну візію руїни

й лихоліття України в останньому півсторіччі з його голодом, масакрами, війнами.

Пов'язуючи в «Пролозі» до поеми віки історії своєї країни:

Од вітряків до полиску ракет,
Фотон і пишну паску великодню,

поет поривається летіти до далеких зір, тривожений і терзаний болючими для його часу сумнівами й питаннями:

Навіщо я? Куди моя дорога?
І чи моя тривога проросла
Од сивої печалі Козерога
В гливке болото рідного села?

Що маю нести в сиві, сині далі?
Пшеничну ласку в молодих руках
Чи чорний рак водневих вакханалій,
Що серце їсть п'яти материкам.

Попрощавшись в синицю, з Дніпром і зустрівши в трамваї Сквороду, що блукає по світу вже двісті літ, поет одержує від нього благословення в лет, зумовлене порадою:

Пройдись землею. В серце йди людське ти,
Питай у нього дозволу і права,
Бо якорі космічної ракети
Вросли в народ — навічно аж іржаво.

Відповідно до цієї поради Сквороди, в першій частині поеми «Ніж у сонці», що її Іван Драч назвав «Серце навстіж», іде мова про мандрування українською землею, про подорож у людські серця. Відбуває її поет — за прикладом Фавста Гете та українського пана Твардовського і чи не вперше в радянській поезії — в супроводі вічного чорта, відкинутого комуністами «релігійного пережитку», що, ввійшовши в його поїзд «в віялі дощів, із пляшкою холодної мадери, в чорному плащі», переконає і закликає:

Я — вічний чорт. І лай мене й не лай,
Я поведу тебе в таку дорогу,
Що проклянеш ти свій священний край,
І замір свій, і молоду тривогу.

Ти перетрусиш кісточки дідів,
Червоний стяг розірвеш на онучі,
І тому, хто тобі так догодив,
У чорну пацу кинешся із кручі.

То буде з мукою, з печаллю в сто віків,
А нині можна просто, полюбовно . . .

Іди до нас, до наших трунарів,
У наше кодло, вічне і стомовне.
Ми кришимо душі, цвіт б'ємо морозом.
Нас — чорна ніч, а вас — якийсь мільярд.

Таким вступом починається мандрування поета з чортом Україною і водночас коротка, сповнена глибокого трагізму поема про збожеволілу від горя українську матір, від скорботи якої, як підкреслює поет, він «сивіти почав у двадцять п'ять», поема, що їй він дав модерну назву: «Божевільна, Врубель і мед».

Важко передати повириваними цитатами весь болючий трагізм цієї макабричної поеми. Вона вимагає, щоб її навести повністю, бо в ній важлива кожна зупинка, кожен відтінок думки:

Ми йшли удвох. Ліси полум'яніли
Одспіваним, стухаючим вогнем.
Тополь дівочих золотисті стріли
Тримали сонце над блакитним днем.

Хатки біліли, чепурились стріхи.
Дівчата в небо пісню понесли.
Хлоп'ята колесо котили і для втіхи
Пускали змія між осінніх слив.

Мій чорт був у модерному костюмі.
Плащ — на руці. Крізь скельця окуляр
Він розсипав очиці синьоглумі
На призьб пекучий, непростиглий жар.

Тут сива жінка вилетіла з хати:
«Ой, діточки, коханенькі, сюди,
Ідіть до мене. Я ж бо ваша мати.
У мене свято нині. Бригадир

Щось загордився. Не вітають люди.
Та людям не до мене, Боже мій.
Мене лиш цуцик й півничок не гудять.
І котик в мене є, і є бджолиний рій.

Синочки в мене — всі сьогодні дома.
Приїхали. Спасибі їм, спаси . . . »
Я бачив — бралась попелом солома
Під колір сивої красивої коси.

Така печаль бриніла в її зорі,
Що дуб од погляду німів і тріпотів.
Каміння розсипалося на порох,
І я ламав свої шаблянки брів.

Ввійшли у хату. На столі — горілка.
Хтось горло мені кліщами здушив:
Три ложки, три виделки, три тарілки —
І жодної душі.

Собака за столом, і кіт хлепав драгли,
І півень звично сокорів на лаві.
« — Ой, діточки, синочечки малі,
Ну випийте, красавчики ласкаві».

Вона чарки підносила котові,
Собаці й півневі — на ймення звала їх.
«Андрієві це буде, це — Петрові.
А це Ванюшці — вистачить на всіх.

Ще й гості в нас. Просіть до столу, діти», —
І божевільна у танок пішла.
І навіжений, і проклятий вітер
Крутив її круг чорного стола.

Три козаки ридали над старою
І не могли зійти з кривавих рам.
Той під Берліном, той в сніжнім завою
Десь під Варшавою, а третій ніби сам

Од чорної наруги в тридцять сьомім.
А мати сива і страшна пливла
Над білим світом по святій соломі
Кругом плянети йшла — кругом стола.

«Ой, сини-синочечки,
Славні огірочечки,
Чубчики-любчики,
Маленькі голубчики.
Ходить Гітлер по Україні
Носить жорна при коліні:
Як би вас перетовкти,
Та од Сталіна втекти.
А я сиджу на рядні
Та рахую трудовні.
Сюди — кидь, туди — кидь,
А ти, старий діду, цить».

Тут двері розчинились. З того віку
 І з того світу в хату Врубель вбіг.
 Завмер на мить, дивився на каліку
 І впав на збитий тугою поріг.

І прошептав: «До Третьяковки нині
 Така печаль долинула звідсіль,
 Що Демон все розкидав на картині,
 Всіх розігнав, відчувши дикий біль».

Його журбу оця печаль зв'ялила,
 Від сорому себе він в груди б'є.
 Горіли фарби і тріщали крила...
 Вклоняюсь вам — Страждання ви мое!»

А мати нам у ринку мед давала,
 Густих осінній захолюлий мед.
 Медове листя за вікном кружляло,
 Печаллю повиваючи свій лет.

«То ж, гості дорогенькі, на дорогу
 Візьміть гостинець — ринку ж занесіть».
 Я поклонився матері у ноги
 І диких дум порвав жорстоку сіль».

Я сивіти почав у двадцять п'ять
 Од тої хати, од скорботи тої.
 Ця мати вміє сина виряджати,
 Затужить тонко серцем і рукою.

Вона постане, чиста і тривожна,
 Зіпершись на печаль свою внизу,
 І дасть мені в космічне бездорожжя
 Мед — доброти і роздумам — сльозу».

Наведена основна частина вірша «Божевільна, Врубель і мед» коментарів не вимагає. В синтетичному згустку вона подає образ того, що зазнала вся Україна в останній чверті нашого сторіччя. І тому саме ця частина викликала глибоке незадоволення офіційної критики, дала привід до гострих атак поетової концепції недавнього минулого. Виразником цього досить поширеного незадоволення виступив Микола Спиридонович Шеремет, автор виданої 1929 р. збірки поезій «У похід», оспівувач Дніпрельстану і насаджуваної насильством колективізації, партизан «вітчизняної війни» 1941-45 років. У своїй промові, виголошеній під час зборів секції критики та поезії СПУ 10 листопада 1961 р. і надрукованій у «Літературній газеті» від 14 листопада

да того ж року, Микола Шеремет громив Івана Драча і його поему такими словами: «Кому молодий і здібний поет Іван Драч віддає свій молодецький запал, проти кого швиргає грім і блискавки, що такого страшного пережив у житті, щоб по-байронівському заявляти про себе: „Я сивіти почав у двадцять п'ять“, „Я — переκληтий ворогом не тричі (рубцями ран закутана душа)“, „Я — оголений нерв“. Проникаюць повагою до автора, — пробував кепкувати Шеремет. — Мабуть, він опалений грозою Вітчизняної війни... Алеж даруйте, — йому тоді було всього 5 років! Відкіля ж він міг винести „драматизм і трагізм епохи“ і на якій підставі післявоєнне життя нашого народу уявляти, як гибель Содому і Гоморри? Оскільки художній образ має силу узагальнення, як учасник війни я рішуче протестую проти спотворення дійсності післявоєнного часу, представленої Драчем в образі божевільної матері з півнем, котом і собакою, які замінили їй загиблих синів, і яка, сива і страшна, танцює в хаті круг стола, як круг плянети, і виспіває куркульську частівку про колгоспників того часу:

А я сиджу на рядні
Та рахую трудодні,
Сюди — кидь, туди — кидь,
А ти, старий діду, цить!»

Своєю тирадою, навіть поминувши значущу подробицю, що третій син божевільної матері загинув «ніби сам од чорної наруги в тридцять сьомім році», Микола Шеремет тільки поставив крапку над «і» — над усім тим, що усвідомив молодю душею Іван Драч, від чого він почав сивіти у 25 років. А зокрема є переконливим Шереметове визначення лихоліття України, як «гибелі Содому і Гоморри».

Не подобалися критикам і дальші вірші з першої частини поеми «Ніж у сонці». У вірші «Похорон голови колгоспу» той же Микола Шеремет не знайшов ніякого звеличування померлого голови, зануреного, мовляв, у практичну роботу. Не без вини відходить з цього світу виведений Драчем керівник колгоспу. Піднявшись у домовині, він зокрема усвідомляє таке:

Ось хата Гапчина, похилена, низька.
Я завинив навіки перед нею,
Перед її убогістю! Процай!
Мені ти не даси спокою на тім світі,
Вдовина хата, змучена, низька.

Та й закінчується цей вірш висловом евідентної віри в позагробове життя і не прийнятним для комуністичних теоретиків зіставленням хрестів з червоною зорею:

Мене хрестили всі хрести довкола,
Благословляли люди і дерева,

І голова червоною зорею
Мене благословив в дорогу сню.

Правдиво, з добрим знанням фольклору і народного побуту написаний ще один вірш у поемі, «Невидимі сльози весілля» з мистецьким описом весілля і з пісню дівчини, скрипки тонкостанної, скрипки-Соломії, що, б'ючися в риданнях, розповідає про свою муку «сиву і святу», про свою ніжність, зібрану бджолою з століть, що її хоче вона нести у «світі жорстокі»,

Щоб в ці скажені і трагічні роки
Коханому хоч хвилюк пробриніть.

Закінчує першу частину поеми «Ніж у сонці» сповнений нереальних несподіваностей вірш «Українські коні над Парижем». Задивившись в українській хаті на «з глини ліплені, пропечені вогнем» фігурки тварин — жар-птиці, котів і козлів, поет не звернув уваги на такого ж, з глини ліпленого коня, і той помстився над ним:

Зробив він з мене дикий сизий степ,
Байдужого жбурнувши літ на триста.
І мчала по мені крізь мариво густе
Орда іржача, буйна і розхристана...

Я подивився вдруге. Він мене
Зробив Дніпром чи то пак Бористеном.
Я ждав — він зараз орди прожене
Нутром блакитним в розпалі шаленім...

Я подивився втретє. І проріс
Палацами, халупами й мостами.
І Сена бігла по мені навкіс,
А в ній купались дерева і храми...

Закінчуються «Українські коні над Парижем» багатозначною строфою:

І скіфський кінь із мазаної хати
Чумацьким шляхом зорі прогортає...
Ну що ти скажеш, бісе плутуватий,
Про хуторянську долю мого краю!?

У порівнянні до першої частини «феєричної трагедії» друга частина, що їй насправді належить заголовок «Ніж у сонці», фрагментарна, невикінчена і звучить штучно і непереконаливо. В ній І. Драч, ніби віддаючи данину вимогам партійщини, силувано розповідає про те, як Сонце пішло на Америку, як у нього там вбито ніж і як Ленін закликає поета летіти ракетою і рятувати Сонце Правди. Тільки тоді покидає поета біс, що його досі супроводив, і поет пізнає «його ніж підлоти у зблідлому пораненому Сонці» і збирається помирати... переможцем на «золотім щиті палаючого Сонця». Але навіть у такій кон-

його можуть скоро загнати знову в кошари соцреалістичного декляративізму.

П'ятим у цьому гроні сучасних молодих поетів треба визнати по-долянина Євгена Гуцала. В літературу ввів його, ще як студента Ніженського педагогічного інституту, поет Олекса Ющенко, який надрукував на сторінках київської «Літературної газети» в числі від 13 січня 1959 року чотири його вірші, стверджуючи в передмові до них, що виростав Євген Гуцало, як поет, під впливом Максима Рильського, і висловлюючи водночас побажання, щоб він «більше уваги приділив громадським темам нашого життя». Вже тоді, пов'язуючи свою поезію з «сонячним Поділлям», на якому він зростав, Євген Гуцало висловив своє поетичне кредо в щирому вірші «Ти зібрався в трудну дорогу» і підкреслив свою свідомість важкого шляху, що його чекає:

Ти зібрався в трудну дорогу —
То гладеньку, то з камінців:
Пролягла від твого порогу
На чотири ясні кінці.

Ти не думай про модні речі —
Бери пісню з гарячих слів.
І барвінку візьми пучечок,
Що на рідній зростав землі.

Будеш гори долать високі —
Зачерпни з джерела води.
Поклади в своє серце неспокій,
Тільки спокою не клади.

В колі цих мотивів перебуває поет і в своїх віршах, надрукованих у журналі «Жовтень» за січень 1960 року, що в них він оспівує

Глибокі звори на Поділлі,
Ще глибші у людей серця

або подільського конюха Корнія, що вузлуватими пальцями пише — складає вірші. Вірний висловленому в цитованому вище вірші кредо, Євген Гуцало показав себе вже зформованим поетом у циклі «Зелена радість конвалій», надрукованому в «Літературній газеті» від 12 вересня 1961 р., уже після Івана Драча з його поемою «Ніж у сонці». Перший вірш цього циклу, переплетений мотивом із пісні Богдана Лепкого «Кру-кру, заки море перелечу», присвячений рідній мові на широкому тлі історичного розвитку України:

... розкуте слово
В собі нові відкрило барви й тони,
Нову гармонію.
Яке це щастя

Припасти пелюстками спраглих уст
До мови рідної й багатшати душею.

Євген Гуцало переходить в цьому циклі від строфічно побудованих віршів до вільного віршу, показуючи себе в ньому справжнім майстром.

Характеристичний для поетичної манери і стилю Євгена Гуцала його вірш із цього циклу про улюбленицю молодих поетів, «Велику Ведмедицю» з мотивом Чумацького шляху, що його зустрічали ми і в віршах Вінграновського та Драча:

... І новорічна ніч — як казка.

Я,

Засипаний сніжинками й зірками,
Ітиму манівцями неба,
Чумацьким шляхом...
Слабка людина, не втерплю,
Щоб пальцями не зачепити струни
Сузір'я Ліри.

І візьму за лапу
Велику Ведмедицю й приведу
До вас в кімнату.

Кутаючи ноги

У хустку пухову, ви скажете:

— А добре б

Із неї здерти шкуру і повісити
Над ліжком в мене. —

Я

Змовчу. І Ведмедицю виведу за двері
І за зорею вуха лагідно її
Полоскочу. Скажу:

— Вертайсь на небо, тільки

Оберігайсь сузір'я Гончих Псів. —

... І новорічна ніч — як казка.

Поривання в казковість, в нереальність, у фантастику — характеристична прикмета всієї обговорюваної тут сучасної молоді української поезії. Зумовлене це поривання реакцією молодих поетів на нестерпні настанови соцреалізму.

У своєму намаганні вивести українську поезію на нові шляхи і вирватися з замороженого кола колгоспно-виробничої та партійної тематики молоді поети широко використовують не тільки багаті засоби української народної пісенності і кращі традиції досьогочасної української поезії, але й надбання і здобутки сучасної західної літератури. Вони добре ознайомлені з творчістю Вітмена і Вергарна, раннього Тичини і Бажана, Рильського. В дечому їх поезія тісно пов'язується з шуканнями українських футуристів і символістів, між ін-

шим і «Нової генерації» двадцятих років, що вже ставлять їм як мінує їхні противники. Великий вплив на їхню поезію має модерне малярство — творчість Ван-Гога, Врубеля, Сар'яна, Пікассо, з українських мистців — Кричевського. Глибоко сприймають вони українське народне мистецтво. Все це надає їхній поезії нового спрямування, нових, живих барв і чітко відрізняє її від декларативного віршоробства, загрузлого в трясовинні соцреалістичного «мистецтва» з його нуднуватим ліризмом.

Деякими своїми тенденціями, зокрема своїм гуманним ставленням до людей і подій, а також бунтом проти радянської літературної відсталості під формальним поглядом, молода українська поезія пов'язана також з активністю молодих московських поетів, що їх очолив Євген Євтушенко, до речі, син українських поселенців у Сибіру, який, хоч і живе в Москві і пише тільки по-російськи, але зв'язує себе з Україною або сюжетами своїх віршів (широко відомий «Бабин яр»), або навіть виступами в Києві і друкуванням своїх віршів в київській «Літературній газеті» («Стихи, впервые прочитанные в Киеве» в ч. від 1 вересня 1961 р.). Проте поезія Ліни Костенко, Вінграновського, Коротича, Драча і Гуцала своїм змістом куди глибша за здебільша великоміську поезію Євтушенка і його московських колег. Молода поезія сучасної України більш органічна за Євтушенкову, вона тісно пов'язана з українською землею і природою (Вінграновський, Драч, Гуцало), вирізняється своєю глибокою, просто містичною любов'ю до Києва («Український прелюд» Вінграновського, «Київ» та інші вірші Коротича). І нема у виступах київських поетів підфарбованої під Маяковського «стиляжності» (в поведінці і в одязі), яка є характерною для поетів московських і цілком нагадує нью-йоркських «бітників».

Нестерпність літературної сірзни і буденщини усвідомили і говорять тепер про неї також уже деякі з радянських літературних критиків.

В надрукованих у тому самому числі «Вітчизни», що й найновіші твори Вінграновського, Драча і Коротича (тобто в 10-ому за жовтень 1961), критичних нотатках п. н. «В пошуках радості й краси» Віктор Іванисенко так з'ясовує ситуацію радянської поезії:

«Якийсь час тривало становище, коли багато наших поетів, зокрема молодь, здавалося, втратили смак до тонкої психологічної аналізи в ліриці, коли розвиток поетичних засобів, такий природний у всякий період, загальмувався, і можна було спостерігати очевидне тупцювання на місці. Серед величезної кількості поетичних збірників рідкісним явищем були твори, позначені слідами пошуків нового поетичного змісту і форми. За кожним із значних поетів, як М. Рильський, А. Малишко, В. Сосюра, творчість яких є певним підсумком традицій і сама стала традицією, ставали в лаштунок десятки поетів, повторюючи прийоми цих поетів і не вносячи свого внеску, щоб збагатити поетичну скарбницю. З'являлися численні варіації одних і тих самих тем, від безконечних повторів заляжувалися образи, ритмо-

мелодичні форми... Таке помилкове розуміння суті навчання у майстрів поетичного слова... не вижите й досі. Книжечки, які за висловом Л. Новиченка, становлять собою „маленькі енциклопедії поетичних банальностей”, в додатку виходять і нині. Кожна з них має певний комплект стандартних тем, а також тих затасканих фраз і зворотів, які прийнято називати зразками. Одноманітність строфіки, ритміки така разюча, що колись один поет, автор статті в „Літературній газеті”, склав вірш із восьми строф, взятих із різних віршів, що належать різним авторам».

Такий жалюгідний стан у радянській поезії, що його деякі критики характеризують ще більш розтрощуючими визначеннями, як «поверховий, бездумний оптимізм» (Л. Новиченко), «бездумний цвірінкіт деяких літературних новаків», став причиною не тільки з'ясування нами прориву в сучасній українській поезії, але вже й деякого переламу в ставленні радянської критики до явищ літератури, зокрема до поезії, нової змістом і формою. Цей стан привів до широкої літературної дискусії, що відбулася під час зборів секції критики і поезії Спілки письменників України в Києві 10 листопада 1961 року головним чином над поезією молодих, зразки якої були опубліковані в «Літературній газеті» і «Вітчизні»; ця дискусія продовжується на сторінках радянських журналів і часописів ще й досі.

Учасники дискусії поділилися на два табори. По одному боці стали ті, що визнають — з більшими чи меншими застереженнями — konieczність змін і перетворень у літературі і підтримують новаторські спроби літературної молоді, по другому — ті, які, визнаючи потребу деякого оновлення, рішуче відкидають новаторські спроби молодих поетів, як «фокуси і трюкацтво, знуцання над образом, над логікою мислення» (М. Шеремет), «штукарство та антиестетичність» (К. Волинський), «надуманість» (Т. Масенко), «книжність» (П. Воронько).

Рівнорядно з цим іде намагання офіційних чинників «адоптувати» нову поезію для «жовтневої літератури», мовляв, вона народилася «під знаком ХХ з'їзду КППС», і в наслідок цієї колосальної події «радянська поезія перебуває у пориві надхнення, в стані розгортання крил для нових злетів». І в цих спробах підстригти творчість молодих поетів під радянський штиб криється основна загроза для них, як мистців. Їм попідрізують крила, і вони не спам'ятаються, як опиняться самі в тому трясовинні, з якого намагалися вирватись.

І виступи молодих поетів, і широкий відгомін, який зустрічають вони в читацьких колах України, особливо серед молоді, про що свідчить факт, що видані ними збірки розходяться миттю, скоріше, ніж поетичні збірники старших поетів, і дискусії над їхньою творчістю — все це доводить, що в сучасній поезії на Україні почалися ферменти і процеси, які можуть мати вирішальний вплив не тільки на обличчя нової української літератури, але й на всю українську духовість у дальшому. Те, що відбулося 1961 року на відтинку поезії, можна визначити, як початок справжньої революції.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ: ПІД КІНЕЦЬ 1961 РОКУ

(Погляд на літературну періодику УРСР)

УСЕ ПРИТЬМОМ СІРЕ

Пригадується осінь 1958 року, коли на сторінках радянської преси доводили до директивних кондицій поетичне мислення Леоніда Первомайського. Його гріхом була лірика смутку в поемі «Казка», туга за чимось не здійсненим і (не знайденим у житті) назавжди втраченим. Поета наставляли на соціалістичний мажор. Як таки, мовляв, можна, проживши в соціалістичному суспільстві до п'ятдесяти років, тужити, що не знайшов того, що шукав. Чи не тхне тут наклепом на «соціалістичну дійсність»? Десь у ті ж часи Сава Голованівський карався за «Операцію», а Швеця, Малишка й ще декого муштрували за нестатутні розмови.

Це були останні відгомони тієї короткотривалої доби, яку, за легким стилем Іллі Еренбурга, назвали «відлигою». Усього лише два чи неповних три роки над смертельно спустошеним ландшафтом радянської літератури почувся легкий подих живого, людського (ми назвали тоді цей період «відлигою на вічній мерзлоті»). І все ж у ті роки хотілося відкрити літературний журнал чи газету з надією знайти щось з прози О. Довженка, більш одверту статтю М. Рильського з турботою за втрачене почуття краси чи ще щось таке, що свідчило, що під мерзлими пластами кількох десятиріч сталінізму людина живе й думає. Та осінь 1958 року принесла кінець ілюзіям.

Історія Первомайського була затемнена великим скандалом навколо роману Бориса Пастернака «Доктор Живаго». Хотіли бо мати лавреатом Нобеля найближчого друга Микити Сергійовича, партійно благопристойного демагога Михайла Шолохова, а вийшов крамольний Пастернак. З цього в СРСР пішла така ненависть до Шведської королівської академії, що лавреатів останніх двох років — С.-Ж. Перса та І. Андріча вся літературна періодика СРСР не згадала жодним словом, хоч обидва вони (перший у поезії, другий у прозі) є справді світовими величинами.

Однак, хоч і як неприємний міжнародний скандал з нагородою Нобеля 1958 року, далеко серйознішими були внутрішні небезпеки від потурання вільнотам, викликаному антисталінською промовою Хрущова на XX з'їзді партії. Похопившись гамувати розбурхані пристрасті в літературі й мистецтві, Хрущов з свого штандпункту діяв

цілком закономірно, бо якщо він хотів і далі будувати соціалізм (-зберегти свою голову), він мусів припинити «вільнодумство». З цього погляду малопомітні історії Первомайського чи Голованівського, Малишка чи Швеця мали не менше значення, ніж міжнародний скандал Пастернака. Для нас на Заході лишилися майже не поміченими заходи, якими партія вгамувала вільнодумство: стосовано переважно самосуд, тобто цькування натовпу на непокірні одиниці, але нікого не заслали й не покарали ув'язненням, а тим часом, починаючи з 1959 року, всі письменники заговорили по-статутному. Треба припускати, що вони після важкого досвіду сталінізму не дуже то й опиралися натискові, знаючи, як безнадійно чинити опір диктатурі, менш кровожерній, але ще більш тупій і бездарній, ніж сталінська: якщо пережили, мовляв, Сталіна, то переживем і Хрущова.

Від того часу мало було приємности читати радянську літературну періодику, і ми, признатися, протягом усього 1961 року переглядали її хіба тільки для поверхової орієнтації. Аж тепер, коли надійшли останні числа журналів і газет за той рік, вирішили перечитати їх уважніше і дійсно знайшли в них — усе притьмом сіре. Усе той самий фальш і догматика. Та ось для ілюстрації кілька прикладів.

Єлисавета Старинкевич вмістила в «Літературній газеті» від 22 грудня статтю «Друге життя твору». Мова в статті про п'єсу Миколи Куліша «97». Авторка запевняє, що після викриття шкідливого «культу особи» «Микола Куліш і його найкращий твір „Дев'яносто сім” посіли належне місце в історії української радянської культури». Скільки прикрої неправди сконденсовано в цьому одному малому реченні! Куліш ще ніяк не посів належного йому місця в українській радянській культурі, і саме тому, що Старинкевич, називаючи п'єсу «97» найкращою, закриває нею інші, ніби вони такі незначні, що й згадки не варті. Немає сумніву, що талант Куліша потужно виявився вже в цій п'єсі, але не вона, а наступні Кулішеві п'єси створили добу в українському театрі. З ентузіазмом, достойним просвітянина, Старинкевич захоплюється тим, що п'єсу Куліша поставив аматорський театр, і тим, що цих театрів так багато на Україні. Усе це таке звичайне для радянської преси, що ми й не звернули б на статтю уваги, якби автором її був якийсь початкуючий критик, а не Єлисавета Старинкевич, яка так досконало знає не тільки радянський театр, а й історію світового театру. І не їй би захоплюватися аматорським театром, ціну якого вона чудесно знає, отже й очевидно лицемірить і стосовно п'єс Куліша, і стосовно мистецьких якостей самодіяльного театру київського заводу «Більшовик», який поставив «97». Не хочеться вірити, щоб це лицемірство було з власної волі.

*

Колись у 1930-их роках на обрії шевченкознавства появилася Євген Шаблювський і мав такий «успіх», що скоро став членом-ко-

респондентом АН УРСР і навіть директором Інституту ім. Т. Шевченка. Він був одним із піонерів несвітського нудярства в літературознавстві, і чи не йому належить честь «відкриття» факту, що Шевченка виховали нам російські революційні демократи. Не зважаючи на цей сприт, він зазнав кількарічного ув'язнення чи заслання, але по смерті Сталіна його реабілітували і відновили в академіках. За цей час розплодилось багато шанувальників російської революційної демократії, і все ж Шабліовський, реабілітувавшись, не знайшов нічого іншого, як повернутися до звеличення святих революційних демократів, з тим хіба вдосконаленням, що тепер Шевченко виростає не зовсім під їх крилом, а майже (але тільки майже! Це мусить бути тонко підкреслено) поруч з ними. Між іншим, чим більша задума, тим частіше почитують революційних демократів. І от читач має приємність знову ознайомитися з еляборатом Шабліовського, сама назва якого вже говорить за себе: «У боротьбі за ідейність і реалізм літератури. Шевченко і російські революційні демократи» («Радянське літературознавство», листопад-грудень 1961).

Наші приклади можна продовжувати далі й далі, але навряд чи справило б читачеві приємність порпатися в цій догматиці занадто довго. А таке ж саме і літературознавство, і критика, і сама літературна творчість у переважній її більшості. І все ж спробуємо пошукати у цій сірості чогось бодай наближеного до справжнього.

«ЛУПОВИВИПОД»

Признаємося, що ми мало сподівалися на успіх цієї спроби, а однак були приємно розчаровані, знайшовши більш або менш сміливі пробіски, з яких можна бачити, як чудесно розуміють, якої літератури їм треба, ті самі люди, що пишуть такі догматичні статті. Звернімося знову до прикладів. Стаття Івана Світличного (в тому самому числі «Радянського літературознавства») — «Біля початків літератури соціалістичного реалізму», в якій він обговорює повість Горького «Мати», могла б змагатися в догматизмі з статтями Шабліовського. Бож і твір слабкий (багата російська література зазнає кривди, коли такі бездарні речі, як «Мати» Горького підносять у ній до рівня класики), а що вже говорити про філософування навколо того, що початки соціалістичного реалізму йдуть від цієї повісти. Хоч це, до речі, й правда: зародки соцреалістичного нудярства дійсно починаються звідти.

І як же приємно було ствердити, що той самий Світличний у грудневому числі «Вітчизни» (стаття «Боги і наволоч») так бездоганно визначив мистецькі слабості розхвалюваного понад міру роману М. Стельмаха «Правда і кривда». Його аналіза слабостей цього твору (звичайно ж після належних похвал) вкладається в кілька пунктів, що в сумі й зводять нанівець усі похвали: 1) схематичний поділ на

«позитивних» і «негативних» типів, 2) літературщина і фолкльоризм, 3) штучна й дешева «красивість».

Для ілюстрації зачитуємо одне місце:

«Така літературність однак виявляється не лише тоді, коли герої прямо посилаються на джерело чи літературне явище. Вона виявляється в самому складі думки і манері говорити. Скажімо, дід Євмен Дибенко говорить про те, щоб Марко Безсмертний був головою колгоспу.

„— Що ви, Євмене Даниловичу, який я вам голова, — чудуючись озвався Марко.

— Не безіменний, не безрідний і не чортищо, а справжній, довоєнний, що в голові і всередині має поняття і до землі, і до людей, і до коней, і до хліба святого, і до риби у воді, і до птиці у небі, і до вдови нещасної, і до сироти безрідної”.

Сама по собі це — справжня висока поезія, але самим складом вона нагадує народну думу, і літературно-фолкльорне походження її очевидне.

Або хіба не від літератури такі, наприклад, закучерявлені слова Безсмертного: „Як я люблю, коли зоряно-зоряно в небі, коли в полях під зорями світліють, мов річки, дороги, а соняшники прямо від зірок перехоплюють росу, спросоння лопотять нею і нанизують на свої пелюстки”.

Такі слова, певна річ, не приходять одразу, самі собою, їх треба спершу обдумати, приготувати, створити, як поети створюють вірші.

Справді, так тонко аналізувати мистецькі вади твору може тільки той, хто по-справжньому розуміє, що таке література. Це тим більше важливо, що автор і не мав прикладів у сірому літературному житті радянщини, і ніби тільки вроджене естетичне почуття проломило шкаралущу соцреалістичної догматики і виявилось у всій своїй чистій безпосередності.

*

Стаття Івана Дзюби «Як у нас пишуть» («Літературна газета», чч. 98, 99, 100), що її хочемо взяти за другий приклад, складається з трьох частин. У першій він дотепно іронізує з графоманської повісти Павла Автомонова «Щастя дається нелегко», у другій загально говорить про позем прози, що нагадує Квітку-Основ'яненка, а в третій, знов таки влучно написаній, як і попередні дві, позитивно виділяє справді відмінний від пересічного рівня твір Г. Тютюнника «Вир». Ця стаття так талановито й дотепно написана, що переказувати її неможливо, її треба було б передрукувати повністю, але оцаджуючи місце, подамо без жодних змін і скорочень тільки другу її частину:

«Отже про Квітку. Порядком застереження зізнаюся під присягою: Григорія Квітку-Основ'яненка читаю і шаную не менше, ніж ті, хто захищає „по ньому” кандидатські дисертації. Кому невідома його велика роль в історії української літератури. Але так само кому не зрозуміло, що писати сьогодні по-квітчиному, та ще наслідуючи при цьому не Квітку-сатирика, Квітку-побутописця, а Квітку-моралізатора, смішувато. Більше, навіть деякі патріархальні мотиви самого Квітки викликають сьогодні легеньку посмішку (хоч, зрозуміла річ, не ці патріархально-санти-

ментальні мотиви визначили величезне місце Квітки в історії української літератури).

Скажімо, при всій повазі до високих чеснот Марусі Дротівни, Наумової та Настинної дочки, хто сьогодні внутрішньо не посміхнеться (добро-зичливо), читаючи такє:

«Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогосінько не видно було, що незвичайно... вже ж пак не так, як городянські дівчата, що у панів понавчилися: цур їм! Зопрішиш тільки, дивлячись на таких!»

Не так було у нашої Марусі!.. Що було, то було, та як прикрито та закрито, то і для дівчини чепурніш, і хто на неї дивиться, і хто з нею говорить, то все таки звичайніш.

Пишучи цей напівгумористичний пасаж, чи думав Квітка-Оснoв'яненко, що зачеплена ним «тема» через 125 років стане мало не кардинальною для декого з українських повістярів та поетів, котрим питання про контрольну ширину колош у штанях, барви сорочок та ліміти дівочого декольте не даватиме їсти й спати, мучитиме більше, ніж будь-які світові катаклізми, будь-які таємниці буття, і стане випробувальним полігоном для їхньої громадської ревності.

Через повість П. Автомонова, зокрема, воно проходить як одне з найважливіших.

На жаль, ми не можемо процитувати тут усіх авторових ціцероніяд проти «куценських штанив» та «картатих светрів», носії яких — геть усі негідники, що їх повинні виловлювати (і виловлюють!) комсомольські патрулі («... Для чого ти отак вирядився!.. Не по-комсомольському одягаєшся). У хлопців от теж не кльошом штани пошиті (поступ! — І. Д.), але не такі вузькі, як у тебе... Скільки людей насликав! Іди!..» (пор. — у Квітки-Оснoв'яненка: «І сорочка на ньому' — не як у людей: замість білої, як закон повеліва, вона в нього або червона, або синя, та без коміра, а з лапником...»). Можемо тільки запевнити читача, що, гортаючи повість П. Автомонова, він не раз матиме нагоду згадати дещо з Квітки-Оснoв'яненка...

Та хіба один тільки П. Автомонов такий «заквітчений»? І не лише в моралізаторстві, а й патетиці.

Ось повість Є. Доломана «Де пахнуть чебреці» («Дніпро», 1961 р., ч. 3). Немало сторінок її написано з таким сантиментальним придихом, що здаються пародією на літературу початку минулого століття.

Героїня повісті Оксана, ще бувши студенткою, приїздила до села Лебедівки допомагати колгоспникам у збиранні врожаю і пробула там біля двох місяців. Удень працювала на полі, про що автор, проявивши такт, згадує досить лаконічно, а ночувала в клуні. Про цю останню розповідається очоче і розчулено: не встоїмо проти спокуси процитувати дещо з тих патетичних дум навколо клуні.

Вона — «німий свідок безжурних студентських вечорів, сердечних розмов, звабливих дівочих мрій і гарячих зідхань...»

Знала та клуня розкотистий срібнодзвінкий дівочий сміх, знала вона й приховані невтішні сльози — сльози нерозділеного чи зрадливого кохання, сльози перших у житті гірких розчарувань...»

Десь побіля цієї фатальної клуні й започаткувалася любов Оксани та Олексія. Нагадуємо (бо цій обставині надається неабиякої ваги у повісті): Оксана — студентка, городянка; Олексій — тракторист, «селюк».

Читаючи повість їхнього кохання, починаємо розуміти, що не тільки «селянки кохати вмють», а й селяни так само.

«Не раз бувало, взявшись довірливо за руки, вони, неначе діти, збігали крутим узбережжям до Бугу і зупинялися там, припишкли, занімілі, слухаючи биття власних сердець та незрозумілий шепіт річки. Той шепіт часом ставав схожим на глухе зідхання невидимої загадкової істоти. І, чи то від навіяного отим зідханням чару чи від осінньої прохолоди, Оксану проймав дроз. Щоб зігрітися, вона горнулася до Олексія, а він несміливо, обережно клав теплу велику руку на її тремтливі плечі і заспокійливо, неначе малому дівчиськові, починав оповідати про Водяника, який ото зідхає за минулим красним літечком. Він, мабуть, уже передчуває прихід завійної, холодної зими і, видно, дуже боїться самотності. Бо що може бути страшніше неї? А коли прийде лютий мороз, то замурєе того Водяника у річці або заводі товстезною кригою, відділить його від усього живого і від пташиного співу, від шелесту гаїв і верболозів, од шепоту густої, росистої трави, по якій Водяник любить поблукати вночі у сяєві повновидого місяця, що править йому за сонце, — од всього-всього, навіть од дівочих пісень, до яких він, зеленородий дідуган, прислухається, бо ті пісні зігрівають його старече серце...»

Кого не зворушать такі кустарні сантиментальні казочки? Тим паче що:

«Розповідав про це Олексій так же серйозно, як і про те, що того дня він скосив лише сім гектарів кукурудзи, бо чимало часу згаяв, доки лагодив трактор, який після обіду не заводився... І без усякого переходу хлопець раптом запитував Оксану, яка зірка їй найбільше подобається і чи хотіла б вона в найближчій часі помандрувати хоч кілька тижнів по загадковій чарівній Венері?..»

Та хоч які невідпорні оце прикмети сучасності — кукурудза і космонавтика, а все одно мимоволі пригадуєш знайоме, давне...

«... Соловейко стих... вітерець заснув, і гілочки по садках, дрімаючи, ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю на лотоках вода цідиться і мов хто нищечком казку каже... Ось і ріденький туманець пав на річечку, мов парубок приголубивсь до дівчиноньки, і укупі з нею побігли ховатись меж крутими берегами...»

Так, це — Квітка-Основ'яненко. Стиль 30-их рр. минулого століття. А хто оце?

«Здрастуй, Докійко, моя перепілонько! З далекого Донбасу, індустріального краю заліза і сталі, посилаю тобі свій ніжний привіт і кланяюсь тобі до сиріої землі з високих риштувань нашої домни (і не боїться лоба розбити! — І. Д.). Повір, серденько, тричі кланяюсь. Коли б ти знала, як я за тобою скучаю. Коли б можна, знявся і полетів, як той лелека. Сів би на вашій хаті та вдарив у калатало, викликаючи свою подружку на тиху розмову. Але розумієш, крім тебе, перепілко моя степова, полюбив я ще нашу комсомольську домну...»

Ви думаєте: це, мабуть, заговорив Квітчин Василь, той, що «як почне херувимську, так так, що й сам дяк не умів в лад узяти», — але при чім тут Донбас та комсомольські домни?

А при тім, що це Терешко з роману Івана Цюпи «Вічний вогонь».

А як вам подобається, коли молодий поет, наш сучасник, почне бадоро вишпакуватися на отакий прадавній мотив:

Я знедолі не корюся,
смерти не боюся.
А умру — у ріднім лузі
Кленом розів'юся.

Кленом розів'юся,
З вітром обнімуся,
Ще й весною
Молодою
Квітом уберуся.
Будуть руки в мене —
Піллячко зелене,
Соловей, товариш давній,
Сяде на рамена.
Пугач тугу пуга,
Бо немає друга!..

І т. д. і т. п. (Юрій Петренко «День починається», стор. 59).

Йй-богу, ще в минулому столітті подібна поезія вважалася не зовсім пристойною, і українцям було соромно за неї. Інакше, чому б Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський, Михайло Коцюбинський так гостро нападалися на епігонство та хуторянство, чому б кликали до нових горизонтів та нового стилю?

А втім, повернімося до прози.

Ось іще — розгадайте, де Г. Квітка, а де Є. Долومان:

«Коли з старшим себе зустрілась, зараз низенько вклонилась та й каже: „Здрастуйте, дядюшка!“ або „Здорові, тітусю!“ І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласкаво заговорить».

«Вишневська помахом руки відповіла на привітання, щиро радіючи гарному сільському звичаю: вітатися навіть з незнайомими. Цей звичай треба запровадити всюди, щоб людина людині зичила здоров'я і добра».

Ви здогадалися, що останнє Долومانове, бо в Квітчині часи не можна було «запроваджувати звичай...»

Я зовсім не проти того, щоб вітатися із незнайомими. Будь ласка, особливо, коли вам більше нема про що дбати. Ставайте десь на розі центральних вулиць великого міста (ви ж хочете цей звичай «запровадити всюди») і вітайтеся, поки вас перехожі не помнуть.

Можете драматично обороняти свої громадянські позиції в ось такий, приміром, спосіб:

Ой не ріж косу,
Бо хорошая,
Не погань красу —
Дуже прошу я.
Не фарбуй своє
Личко фарбою...

і т. д. (Михайло Ткач «Життій вінок», стор. 62).

Можете скільки завгодно похвалитися тим, що свого часу вас не випадково купали в любистку, або тим, що ви, врешті, втямили мамине слово про святий хліб.

Закликайте до поновлення давніх обрядів, проголошуйте бабусині афоризми чи самозрозумілу, елементарну, хоч і невідомо кому тепер адресовану мораль на взірець: «справжня людина не стане ходити розфурфурено в будень, коли всі трудяться...» (Є. Доломан).

Але чи доречно при цьому ставати в позу мислителів і борців? Чи варто саме в такому моралізованні бачити своє письменницьке покликання? Чи є підстави розкошувати в ілюзіях, буцім-то саме такими ідеалами та думками можна збагатити сучасну українську літературу, вести її навстріч життю, на сцену світової культури? І хіба це саме те, що найбільше зараз болять народові, і хіба саме в такий спосіб письменник найчесніше служить своєму народові?

Слово чести, в сучасному світові є багато важливіших та дошкульніших проблем. І входять у нього з серйознішим ідейним та інтелектуальним багажем. І не в такому ветхому одязові.

Не забуваймо, що в українській літературі були Шевченко і Франко, Грінченко і Леся Українка, Коцюбинський і Мирний, Стефаник і Кобилянська, Тесленко і Васильченко, Яновський і Довженко...

*

Сподіваємося, читач не поремствує на нас за те, що ми в свою статтю вводимо чужі тексти, ледве не більші від неї самої, бо це ж тільки огляд радянської літературної періодики останніх днів минулого року, без претенсій на оригінальність, та й, сказати правду, він тільки виграє від тих текстів, бо таку дотепну критику радянської літератури ледве чи й здолав би хто написати тут, де вільно писати все. Тому дозволимо собі зачитувати ще один невеликий уривок. Автор з провінції (Могилів Подільський) Станислав Тельнюк у тому ж числі «Літературної газети», в якому надруковано початок статті І. Дзюби, опублікував гумореску «Суд, якого, на жаль, не було», спрямовану проти віршованого графоманства. Він проробив цікаву операцію, склавши вірш з п'ятьох строф, що всі належать різним авторам і опубліковані в різних газетах. Ось цей опус і коментар до нього С. Тельнюка:

ДО ВИСОТ

І знов народ вперед зовуть
у трудовий похід горністи,
І, як завжди, в майбутнє путь
нам прокладають комуністи.

Це комунізму світлий прапор
на всі широти майорить!
Нам партія складає рапорт,
як будем жити і творить.

І як тій криці не дзвеніти
в цю благодатну літню мить —
пшениці голос, голос жита
у дзвоні радісним звучить.

До сонця приведем Вітчизну,
збудуєм щастя ми своє.
Бо світла ера комунізму
на всій планеті настає!

Хвала від роду і до роду,
Великій Партії хвала,
що служить правдою народу,
що світові несе свободу,
що стільки щастя нам дала!

Автор цього твору — поет ЛУПОВИВИПОД. Не чули такого кумедного прізвища? Зараз поясню, що й до чого. Першу строфу написав Д. Луценко («Київська правда» за 17 жовтня), другу — М. Подолян («Колгоспне село» від 1 серпня), третю — М. Винокуров («Колгоспне село» за 6 серпня), четверту — той же М. Винокуров, тільки вже в «Київській правді» за 17 жовтня, а останню — знову ж таки М. Подолян («Колгоспне село» за 1 серпня). А тепер візьміть по одному складу з прізвища кожного з них, і ви отримаєте найвищої якості «ЛУПОВИВИПОД». Які твори, таке і прізвище.

*

Думаємо, що читач з приємністю познайомився з наведеними уривками, а включили ми їх у статтю на те, щоб показати, як чудесно люди розуміють, якої літератури їм треба і як недолуга та, яку подають їм за «найпередовішу в світі». Легко бачити, що обидва автори, аналізуючи літературні твори з суто мистецького боку, лишають політику на боці (і ми не виключаємо, що вони є добрими радянськими патріотами). І в цій аналізі ми з ними цілковито згодні. Наше розходження починається з застережень, якими вони обкладають свою критику. І. Світличний перед тим, як відзначити слабості роману М. Стельмаха «Правда і кривда», наче вибачаючись за свою сміливість (ми розуміємо, що її й потрібно, щоб критикувати увінчаного державними лаврами письменника), починає статтю з вихвалляння, який то великий твір, та цим самим і кінчає. І. Дзюба здобуває собі право на критику графоманства, називаючи «багато визначних творів нашої прози» (перелічені в нього «Вир» Г. Тютюнника, «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Людина і зброя» О. Гончара, «Остання шабля» М. Руденка, повісті І. Муратова, Ю. Збанацького, В. Земляка, оповідання І. Сенченка, Л. Первомайського).

Тут власне починається наше розходження з цитованими авторами, і воно неминуче приводить нас до політики. Бо хтось же зацікавлений у тому, щоб графоманські твори Автомонова друкувалися (а всі видавництва в УРСР державні), бодай тому, що він пропагує кукурудзу і допомагає переслідувати «стиляг» у ковбойських сорочках і вузьких штанцях. З другого боку, літературний талант О. Гончара незаперечний, і його ніяк не можна рівняти з П. Автомоновим. А пише він, не скажем — так само, бо мистецьке почуття міри не дозволяє

робити елементарні ляпсуси, але в істоті й так: той самий типаж і ті самі мотивації приписані їм обом, і результат, якщо брати чисто мистецьку вагу твору, майже той самий. Таким є і його останній роман «Людина і зброя», а ще, може, більше — підношений тепер як вершинне досягнення радянської української прози роман М. Стельмаха «Правда і кривда». Такі результати уніфікованої естетики соціалістичного реалізму.

Так само ж і в поезії. Скільки молодих поетів, що в статистичних підрахунках ілюструють великість радянської літератури, навчилися римувати прописні банальності. Але й те треба сказати, що вчителями їх є заслужені олімпійці, бо як і вирветься коли щось свіже, то тільки від наймолодших, а ніколи не від визнаних і вшанованих поетів старшого покоління, яких уже втомило життя, і вони воліють, щоб спокійніше було, топтати стежку, на яку їх уже кількадесят літ зігнав сталінізм. І даремно Станіслав Тельнюк, комбінуючи свій «Луповивипод», застерігається від узагальнення, мовляв, поезія М. Винокурова чи М. Подоляна одне, а поезія Рильського — інше. Як уже шукати чогось свіжого, то все таки в молодих, що ж стосується Рильського (і тут ми поставили б уряд ще й Малишка, Сосюру й ін.), то при всій нашій повазі до незмірених його заслуг перед українською культурою, нам здається, що в серці своєму він погодиться з нами, що те, що він пише, давно вже перестало бути поезією. Та вже коли ми при огляді останніх чисел літературної періодики, то ось утвір одного з «олімпійців», Павла Григоровича Тичини, надрукований у 12 числі «Дніпра»:

ВИСОКО ЗНЯЛИСЬ МИ ВВИСЬ!

Все, що Ленін думав, мріяв, —
мов народжене дитя,
втілюється у життя.
Мудра партія — надія
й правда нашого життя.

Людам же рішать належить
про похід майбутніх літ.
О, який думок політ!
Затаївши подих, стежить
зачудований весь світ...

Торжествуй ти, Україно:
високо знялись ми ввись!
Прямо йдем ми — не навскіс.
Бо ще здавна воедино
із Росією зрослись.

Навстіж у майбутнє брами...
 Що нам вітер! Що нам бриз!
 Ленін з нами, — Ленін скрізь!
 Ми з народами-братами
 ідемо у Комунізм.

Тепер поверніться до «Луповивиподу», співставте ці дві речі, і ви матимете якесь кошмарне враження: ніби втрачені всі критерії, і з двох однаково бездарних речей одну назвуть графоманством, а другу шедевром, далєбі оглядаючись тільки на імена. Олімпійці мають надійний захист від критики: звання академіка, ленінсько-сталінські лаври чи й особиста дружба з самим Микитою Сергійовичем (найчастіше все разом), і молодому поетові треба довго стажувати в передпокоях літератури, поки він хоч наблизиться до цього високого ордену. На цьому ґрунті останнім часом виразно накреслюється бунт молоді проти визнаних корифеїв, що спочили на сталінських лаврах, але не хочуть випустити з своїх рук атестата на звання почесних батьків радянської літератури. Молодь бунтує проти їх творчої імпотенції і сервілізму. Один молодий прозаїк написав сатиричний портрет сталінського одописця, наче списаний з Тичини. Часто це саме можна відчутти в поезії і в критиці. Але покищо рано ще говорити про обсяг і значення цього бунту для майбутнього української літератури. Відкладімо це на майбутнє, а тепер закінчимо наш огляд, повернувшись знову до розмови про догматику.

РЕПЛІКА ЙОСИПОВІ КУРИЛЕНКОВІ

У листопадовому числі журналу «Жовтень» за минулий рік Йосип Куриленко вмістив статтю під вельми голосною назвою: «Нові халдеї і старе шарлатанство». Наведена ним на початку історія з халдеями використана тільки як демагогічний дотеп сумнівної вартости, і її можна було б легко повернути проти самого автора. Тому дамо халдеям спокій і перейдемо до суті. Стаття написана проти Дмитра Чижевського, і коли читач «Жовтня» ознайомиться з нею і буде настільки наївний, щоб повірити Куриленкові, тоді він має дістати таке враження про Чижевського (наводимо дослівні цитати):

«У 1920 році цей приват-доцент Київського університету втік з білополяками за кордон і оселився в Празі, де й розгорнув свою „наукову” діяльність».

«Після розгрому німецького фашизму він спочатку опинився в Мюнхені, а потім переїхав до США, де й працює на замовлення нових хазяїв».

«...переплюнув своїх пронозливих попередників та заробив, мабуть, не одну похвалу від папських легатів, а то й від самого намісника бога на землі — папи римського».

«За його формалістичними скильняннями перед католицькою культурою сховалась продажна душа націоналіста, який ганьбить українську культуру в зарубіжних виданнях».

«Характерно, що Чижевський свою концепцію „українського барокко” відверто пов’язує з завданнями антирадянської пропаганди».

Хай вистачить цих кількох цитат, бо далі є ще й «диверсант» і «запроданець», якого «цікавлять срібняки», й інші вислови в цьому дусі.

Поінформовані читачі на Заході знають, яка це нісенітниця, і їх не стільки дивує стиль, скільки пригноблює свідомість того, наскільки занепало радянське літературознавство, щоб солідний історик літератури, яким є Куриленко, міг користуватися такою термінологією в дискусії з своїм колегою, який має інші погляди.

Ледве чи й доречно буде тут вжити слово «погляди», бо Куриленко не те що їх не має (ми не маємо права ображати його такими припущеннями), — він не має права на власні погляди. І це нещастя не самого Куриленка, а всіх радянських літературознавців. Це не просто наше враження, а дійсний факт, що увесь великий гурт радянських літературознавців (об’єднаних в Інституті літератури ім. Т. Шевченка чи в катедрах університетів і педінститутів) безнастанно працює над таким зведеним до купи тлумаченням історії української літератури, в якому взагалі не мусить бути місця для чийось власних поглядів. Тим то й видають в УРСР, як найбільш авторитетні, колективні тлумачники історії української літератури, а як виявиться, що через недогляд усе таки прорветься чиясь індивідуальна думка, тоді цей тлумачник вилучають з ужитку і видають новий. А що над знеособленням таких колективних творів доводиться більше працювати, ніж над їх укладанням, то й зрозуміла жажлива диспропорція: так багато літературознавців, а так мало наукових публікацій.

Ми навмисне вживаємо термін «тлумачник», бо хіба ж можна назвати історією української літератури «Історію української літератури», видану під маркою Академії наук УРСР у двох томах (1954-1957), що править покищо (гадаємо, що її скоро знімуть з ужитку, бо вона рясніє цитатами з Сталіна) за найновіший тлумачник? Чіі там погляди висловлені: членів редакції О. Білецького, М. Бернштейна, М. Гудзія, О. Засенка, З. Мороза, М. Пивоварова, Л. Коваленка, С. Крижанівського, Л. Новиченка, А. Тростянецького чи тих кілька десятків авторів, які писали окремі розділи? Навпаки, вони якраз і працювали над тим, щоб нічийх поглядів не було, щоб тлумачення історії української літератури відповідало не якимсь там науковим, а чисто утилітарним інтересам партії, яка, аби це тільки їй було на користь, дозволяє і зобов’язує поводитися зовсім вільно з фактами, не тільки перекручувати їх, а й вигадувати неіснуючі (приписали ж Франкові твори, яких він не писав). І так поводяться з фактами, вони обвинувачують у цьому інших, що й продемонстрував Куриленко в статті, до якої ми знову повертаємося.

З усього, що він наговорив про Чижевського, може бути правдою тільки те, що Чижевський, чи то за місцем своєї наукової праці, чи переїздом, дійсно бував у тих містах і країнах, які Куриленко назвав. А поза тим, виїхавши після української визвольної війни 1917-21 на еміграцію, Чижевський віддався науковій праці, і ніяка антирадянська пропаганда його не цікавила, тим більше він не мав наміру бароковими «диверсіями» повалити радянську владу на Україні.

Бувши редактором «Української літературної газети», я надрукував кілька статей Чижевського, і мені легко засвідчити, що навіть у таких речах, як «Едвард Стріха і українська пародія» («Укр. літ. газ.» за квітень 1956), у якій ішлося про автора, розстріляного більшовиками в 1934 році, він не використовує цієї теми для пропаганди, тільки побіжно зупиняючись на політичних мотивах пародії Едварда Стріхи, а зосереджує увагу на чисто літературній аналізі його пародез.

Як професор славістики, Чижевський багато працює й над історією української літератури, зокрема над літературою старої й середньої доби. Літературі українського барокко він присвятив чимало солідних студій, які багато чого з'ясовують у цій добі (XVII-XVIII ст.), навмисне, до речі, занедбаній в радянському літературознавстві з причини, зрозумілої з наступного.

Здавалося б, чого так підсакувати, та й з чим, коли в тому тлумачнику, який називається «Історією української літератури», цій добі присвячено ледве шістдесят сторінок, а поза тим либонь нічого й не видано, вартого уваги. Хібащо ласкаво дозволено було перевидавати в скороченні твори Івана Вишенського, та й то може тільки тому, що це був передрук з російського видання (ред. І. Єрьоміна).

Слово ж б а р о к к о взагалі в радянському літературознавстві проскрибоване, і тут саме причина, чому Куриленко напосівся на Чижевського саме за барокко. Розкриємо таємницю, приховану Куриленком: українське барокко в радянському літературознавстві це — «скандал в благородном семействе». Згідно з директивами, тлумачники твердять, що все «прогресивне» Україна, вже починаючи з XVI ст., запозичила тільки з Росії. На стор. 56 згаданої «Історії української літератури» написано:

«Близько XIV-XV ст. на території Східньої Європи зформувалися російська, українська та білоруська народності».

А вже на стор. 62:

«В боротьбі проти феодално-кріпосницького і національного гноблення український народ користувався (це в середині XVI ст. — І. К.) постійною підтримкою з боку братнього російського народу...»

І ще далі:

«В боротьбі проти шляхетської Польщі розвивались і зміцнювались економічні, політичні і культурні зв'язки українців з росіянами».

У цій догматичній схемі, ясна річ, немає місця для зв'язків України з Заходом. І тут звідкись на Україні барокко, і не з Москви, бо

його там не було, а з Заходу, і хоч воно набрало на Україні своєрідних національних рис, незаконними батьками цього барокового байстрюка могли бути, боронь Боже, «агенти Ватикану». Тут Куриленко й знаходить зачіпку підкреслено закинути Чижевському «схиляння перед католицькою культурою». Він певно не знає всіх праць Чижевського, але коли б і знав, то зробив би те саме. А от, наприклад, у статті «Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України» («Арка», ч. 3-4, 1948) Чижевський висловлює застереження:

«Помилково, на мою думку, визначати барокко, як католицький і культурний стиль, як стиль католицької культурної реакції тощо, — і протестанти і православні були так само „людьми барокко“, знали той самий культурний стиль і в ньому творили».

З цього речення, якби Куриленко зачитував його повністю (але радянські автори виривають окремі слова, боячись навести ціле речення чи абзац, бо це виявило б цілковитий фальш їхньої критики), читачі «Жовтня» зауважили б ще одну важливу думку Чижевського, яка дуже не до душі Куриленкові: Чижевський розглядає барокко як універсальний стиль доби, який визначав не тільки культурне, а й громадсько-політичне життя суспільства. У наступному абзаці він розвиває цю думку повніше:

«До таких самих об'єктів тяжіння барокко до надіндивідуального належить, без сумніву, нація, здебільша в формі конструктивного елементу держави... Цей бароковий національний рух ще занадто мало досліджений. Для слов'янських народів зібрано деякий матеріал (для поляків, чехів, хорватів можна такого матеріалу знайти силу), але український матеріал майже цілком ігноровано. Тим часом і окремі політичні твори (навіть принагідні панегірики, епітафії та „гербовні вірші“, присвячені визначним політичним діячам), і передмови до друків з „похвалами“ „слов'янській мові“, і „козацькі хроніки“ є літературними виявами барокової національної свідомости. Але ще ліпше за літературні вислови промовляють політичні чини „XVII сторіччя“, яких провідні мотиви, політичні підвалини — внутрішні та міжнародні соціальні чинники і т. д. вже досить всебічно освітлено, але — на жаль, — зовсім, здається, без того, щоб звернути хоч найменшу увагу на ідеологічні підвалини в самому „дусі“ доби барокко. Побачити підставу пробудження національної думки в тій справі абсолютного, в тому устремлінні до надіндивідуального, яке ми бачили на початках барокової доби — це перша передумова дальшого дослідження барокової національної свідомости».

Так Чижевський уперше поставив проблему дослідження барокової доби у всьому обсязі і ніякої «антирадянської пропаганди» ми в цьому не бачимо. Та оскільки мовиться про пробудження національної свідомости, ідею нації тощо, і то не в згоді з директивами, які йдуть з Москви, тоді Куриленкові це дійсно може виглядати, як «прапор, з яким націоналістична контрреволюція збирається боротися проти радянської культури». Але хіба тільки барокко? Так ви-

глядатиме в його очах і кожне інше дослідження з історії української літератури, не узгоджене з радянськими тлумачниками.

*

Як вільно радянські літературознавці поводяться з фактами, коли це потрібно, видно ще й з наступного. Зборовши на яких двох журнальних сторінках Чижевського, Куриленко зазначає:

«Треба сказати, що Чижевський не один використовує концепцію „українського барокко” для диверсій (! — І. К.) проти українського народу. Як виявляється, у нього є помічники. Це редактори мюнхенської продажної „Української літературної газети” І. Кошелівець і Ю. Лавріненко».

Але він знову ж плутає сліди, щоб не сказати про що йдеться і не поінформувати занадто багато своїх читачів. Тому зробимо це за нього.

Юрій Лавріненко видав антологію *) української літератури 1920-30-их років, укладену з творів ліквідованих радянською владою і заборонених письменників. У коротких літературних портретах і кінцевій статті Лавріненко зробив спробу узагальнити стиль цієї доби і назвав його — н е о б а р о к к о. «В 1925-29 році, — пише він, — клярнетизм остаточно пішов дорогою своєрідного українського стилю — н е о б а р о к к о, що було основою і перших двох книжок Тичини. Відзначені раніш духові, мистецькі вартості „Соняшних клярнетів” і „Замість сонетів і октав” належать до підвалин необарокового стилю, що став домінантним стилем найбільших талантів 1925-29 року — самого Тичини, Хвильового, Бажана, Куліша, Яновського, Влизька, Мисика, Плужника, Свідзінського, і навіть проявився у ліпших творах Рильського та Филиповича».

Я не вважаю це узагальнення обґрунтованим і доцільним, бо воно нічого не дає для пізнання багатогранности стилю української літератури 20-их років і штучно об'єднує під однією назвою стилеві несполучні речі. У рецензії на книжку Лавріненка («Українська літературна газета» за жовтень 1959) я висловився проти вживання таких означень стилю, як клярнетизм, і далі стосовно необарокко написав таке:

«Ще більше застережень викликає спроба Лавріненка надіти на всю літературну творчість 1920-их років шапку необарокко. Уже сам перелік імен бунтує проти такого узагальнення. Що спільного є між реалістично-натуралістичною прозою Підмогильного й Антоненка-Давидовича, з одного боку, і романтичною патетикою прози Яновського — з другого? Якими ознаками необарокко можна об'єднати Тичину і чистого імпресіоніста Плужника? Або знову такий ряд зовсім відмінних поетів, як Бажан і Свідзінський, Осьмачка і Семенко. Якими домінантними ознаками необарокко можна тримати їх при

*) Юрій Лавріненко, «Розстріляне відродження. Антологія 1917-33. Поезія — проза — драма — есей». 980 стор. Вид. Instytut literacki, Бібліотека «Kultura», Париж, 1959.

купі? Такі питання можна нанизувати без кінця, і той, хто боронив би тезу необарокковості української літератури часів „розстріляного відродження”, не здолає на них відповісти».

Прочитувати Лавріненка й самого себе я мусів от чому: із змісту статті Куриленка видно, що він мав до диспозиції правдоподібно і книжку Лавріненка і вже зовсім певно — комплект «Української літературної газети», і він не міг не помітити, що мої й Лавріненкові погляди щодо застосування терміну необарокко до літератури 20-их років зовсім відмінні, і проте це не перешкодило йому написати такий пасус:

«Як уже зазначалося вище, Чижевський назвав поетами „бароккової” традиції Шевченка й Рильського. Зараз те саме пишуть і редактори „Української літературної газети”. Вони оголосили поетами „українського барокко” ранніх П. Тичину й М. Бажана. У Кошелівця і Лавріненка можна прочитати і про „бароккову віртуозність” Тичини, і про „барокково-ускладнену картину цілості світу” у Бажана й про інші туманні синтагми».

І все ж у цій нісенітниці, коли хочете, є своя логіка: кожного, хто думає інакше, ніж цього вимагає уніфікований радянський тлумачник, належить вилаяти, і тому факти тут не мають жодного значення, різно чи однаково думають Лавріненко й Кошелівець — пощо вдаватися в подробиці, коли простіше їх вилаяти під одним титулом «барокковців».

*

Ми дискутували проти Куриленка зовсім умовно: що він так пише (а як він думає, один Бог знає) — це не його вина. Кожен з кілька сот літературознавців у тій країні, в якій ніхто не має права на власну думку, написав би так само, як і він.

*

Наш огляд стосується кінця 1961 року. Мусимо тут зазначити, що останній пленум правління СПУ, що відбувся 11-12 січня в Києві, може стати поворотним пунктом до кращого. Будемо сподіватися цього і почекаємо наслідків.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ВСЕВОЛОД ГОЛУБНИЧИЙ: НОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНФЛІКТ У КОМУНІСТИЧНОМУ ТАБОРІ

Москва втратила абсолютну організаційну та ідеологічну контролю над світовим комуністичним рухом. Тепер поступово оформлюється двоподіл у цьому русі — з тим, що коло Москви ще лишаються компартії, які стоять завдяки їй при владі в країнах-сателітах СРСР, і деякі старі, збюрократизовані партії, як французька; а на Пекін орієнтуються молоді компартії колоніальних і залежних країн Азії та Африки і компартії Південної Америки. Новий конфлікт виглядає далеко поважнішим, ніж конфлікт між Сталіном і Тітом. Існування його комуністи поза СРСР більше не заперечують, хоч і маскують його інтерпретацією, що це, мовляв, лише нормальна демократична дискусія, а не розлам і боротьба. В СРСР покищо визнано лише конфлікт з Албанією, і від цього визнання не повіяло дебатами, а запахло кров'ю. Все інше в СРСР ще замовчується.

ДЕЦО З НЕДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ СТОСУНКІВ МІЖ МОСКВОЮ І ПЕКІНОМ

Китайські комуністи вперше відкрито повідомили про свою незгоду з Москвою у вересні 1960 р., несподівано зазнавши поразки на з'їзді Південно-В'єтнамської Партії Трудящих. ¹⁾ Напередодні з'їзду Москва пообіцяла Го-Чі-Мінові величезну допомогу у виконанні його першої п'ятирічки, і китайці зрозуміли, що Москва бореться проти їх впливів, а не дискутує. Тому вони уповноважили представника лівого крила компартії Індії Гарекрішна Конара виступити в індійському тижневику «Лінк» з офіційним роз'ясненням ідеологічної суперечки між Пекіном і Москвою. З виступу Конара, ²⁾ а також і з інших матеріалів, наприклад, з книжки італійського комуніста Джузеппе Боффа, ³⁾ тепер знаємо, що цей конфлікт почався негайно пі-

¹⁾ P. J. Honey, «North Vietnam's Party Congress», «The China Quarterly», ч. 4, 1960.

²⁾ «Link», 16 October 1960.

³⁾ Giuseppe Boffa: «La grande svolta» (Roma, 1959). Ця цікава книжка вийшла в 1960 р. також уже в англійському та французькому перекладі під назвами «Inside the Khrushchev Era» (London, 1960) та «Le grand tournant (de Staline à Khrouchtchev)». Автор її — львівський комуніст, кореспондент щоденника італійської компартії «L'Unità» в Москві в критичні роки 1953-

сля XX з'їзду КПРС у 1956 р., коли Хрущов, не порадившись з закордонними комуністами і навіть не допустивши їх на свою промову, раптом виступив 25 лютого з своїм відомим засудженням Сталіна. Нікому з закордонних комуністів той виступ до вподоби не припав, бо він скомпромігував їх перед своїми народами та виборцями, як безвольних маріонеток, що сліпо йшли за таким божевільним злочинцем, як Сталін. Були і такі, що не повірили Хрущову і запідозрили його в наклепі на Сталіна та в зраді. І все ж, хоч би лише для того, щоб якось зберегти дисципліну, центральні комітети всіх без винятку компартій схвалили нову лінію КПРС; але китайці, — розповідає Конар, — одночасно вказали Хрущову, що, на їх думку, його виступ проти Сталіна був тактично помилковим.

Щоб урятувати репутацію комунізму поза СРСР, китайці підтримали пропозицію Тольятті завести принцип «поліцентризму» в світовому комуністичному русі, себто, щоб існував не один керівний центр у Москві, а декілька.⁴⁾ У висліді 17 квітня 1956 р. Комінформ був розв'язаний. Одночасно китайці стали вимагати, щоб Москва видала декларацію про зречення з права втручання у внутрішні справи сателітних держав і компартій. Коли в Польщі, на хвилі робітничих заворушень прийшов до влади Гомулка, а Хрущов почав підводити до Варшави свою армію, китайці з усією рішучістю стали по боці Гомулки. В результаті 30 жовтня 1956 р. ЦК КПРС і уряд СРСР були змушені скласти свою історичну заяву про те, що між СРСР і сателітами відтепер заіснують «нові взаємини», що «помилки тепер направлено» і що кожна країна може йти до соціалізму «своїм власним шляхом». На це ЦК КПК і китайський уряд відповіли своєю декларацією з 1 листопада, в якій ствердили, що відтепер «усі соціалістичні країни є самостійними, суверенними державами», а раніше «деякі з цих країн не могли будувати соціалізму краще і в згоді з своїми історичними умовами та особливостями», бо «радянський уряд робив помилки, які тепер усунуто».⁵⁾

Це не був тітоїзм, бо, як твердить Конар, китайці з самого початку були проти того, щоб Хрущов помирився з Тітом. Тіта китайці незлюбили з того часу, як він взяв допомогу від США. Але це був чистої води «націонал-комунізм», який китайці завжди визнавали як інтегральний принцип у своїй ідеології. Казав бо Мао-Тсе-Тунг: «Марксистська істина повинна завжди збігатися з характером даної нації. Щоб зробити марксизм придатним до вжитку, йому треба надавати національної форми».⁶⁾ Тепер китайці запропонували свій «націонал-

1958. Погляди його апологетичні, і книжка, очевидно, апробована Пальміро Тольятті. Але поруч з тим у ній наведено багато досі невідомих фактів про події в Кремлі після смерті Сталіна, про перебіг XX з'їзду і про симптоматичні настрої серед радянських та закордонних комуністів.

⁴⁾ Palmiro Togliatti, «9 domande sullo Stalinismo», «Nuovi Argomenti», ч. 20, 1956.

⁵⁾ «Renminribao», 1. XI. 1956.

⁶⁾ Дещо більше про «націонал-комунізм» Мао-Тсе-Тунга українською мовою було в газеті «Вперед», ч. 11 (60), 1955.

комунізм» як принцип для всього світового комунізму і як порятунок для компартій з того маразму та компромітації, в які зтяг їх московський сталінізм.

Розвитком подій у той час китайці були назагал задоволені. Коли в Угорщині поступаюча десталінізація скінчилася революцією, китайці підтримали Хрущова в його рішенні застосувати збройну силу, але одночасно скритикували його невміле ведення десталінізації. Щоб показати приклад, Мао-Тсе-Тунг виступив у лютому 1957 р. з промовою «Про правильну розв'язку протиріч у народі», яка вразила весь світ своїм лібералізмом. Мао запропонував, щоб в організованій спосіб, під контролею компартії існувала свобода дискусії та критики уряду. «Хай квітнуть сто квіток, нехай змагаються сто думок!» — кинув він гасло і обґрунтував його тим, що, мовляв, такі свобода і критика будуть лише на користь комунізму, бо запобігатимуть такій його бюрократизації та дегенерації, як це було за Сталіна. І справді, протягом літа 1957 р. в Китаї була допущена така вільна критика режиму, що комуністи злякалися і швидше її припинили.

Причиною до такої зміни політики в Китаї став не тільки страх перед тим, куди така демократія веде, але і новий ідеологічний та політичний конфлікт з Москвою. 26 серпня 1957 р. СРСР заявив про успішне випробування своєї міжконтинентальної ракети. Над планетою в цей час уже літало два радянські «спутники». Американці розхвилювалися, прийшовши до висновку, що протягом наступних п'ятих років СРСР буде продукувати багато більше ракет, ніж США. Весь світ раптом заговорив про порушення рівноваги сил у світі на користь соціалістичного табору, і сам Хрущов почав у своїх промовах говорити, що відтепер СРСР має змогу знищити ракетами будь-яку точку на земній кулі.

Але політичні висновки з ситуації, створеної технічними успіхами СРСР, Хрущов і Мао-Тсе-Тунг зробили цілком різні. Хрущов вирішив, що наявність ракет в СРСР стримуватиме тепер Захід від війни, що війна тепер не неминуча, як учив Ленін, і що може бути мир.⁷⁾ Він прийшов до думки, що тепер можна розмовляти з США з позиції сили, можна іти на переговори і за круглим столом примушувати Захід до певних поступок. Тим більше, — думав Хрущов, — що треба спішити з використанням сприятливої для СРСР ситуації, бо, як заявив він інтерв'юєрові «Нью-Йорк Таймс-у» 10 жовтня 1957 року, він рахувався з тим, що США скоро знову наздоженуть СРСР і щодо ракет, і щодо «спутників». Тому вже 12 грудня 1957 р. Булганін офіційно звернувся до Айзенгауера з першою пропозицією відбути конференцію «на вершинах».

Інакше оцінили нову ситуацію китайці. Серед них запанував великий оптимізм. Їхня преса почала писати, що США «вже ніколи»

⁷⁾ «Правда», 29. XI. 1957 і 16. X. 1958.

не наздоженуть СРСР у розвитку ракетної зброї.⁸⁾ Сам Мао виступив тоді з оптимістичною заявою, що «східний вітер перемагає західний» і що «всі імперіялісти є лише паперовими тиграми», яких немає чого більше боятися.⁹⁾ Завваживши, що американці заговорили про можливість неатомових «місцевих воєн» (концепція Кісінгера), китайці висловили думку, що комуністичному бльокві треба встрявати в такі війни і їх розпалювати, бо з страху перед радянськими ракетами Захід на велику атомову війну не піде, а малі місцеві війни він програє.¹⁰⁾ Москва зайняла позицію, що «місцеві війни» небезпечні, бо з них виросте велика атомова війна. Китайці виступили з пропозицією послати своїх добровільців на допомогу повстанцям в Альжирі, а Москва порадила альжирцям розпочати з французами переговори про замирення, і т. д. Але все це були ще тільки різні поточні оцінки ситуації в світі, а не принципи чи тактичні розходження. Однак з них поступово виростали дві різні концепції зовнішньої політики.

На святкування 40-ліття жовтневої революції Мао-Тсе-Тунг ще приїхав до Москви, щоб самому переконатися щодо характеру московських настроїв. Промовляючи в Московському університеті, він ще прямо сказав, що соціалістичний табір потребує одного керівника і що ним є СРСР та його компартія. А тим часом Мао вів з Москвою переговори. Протягом листопада 1957 р. китайська воєнна місія на чолі з ген. Су-І просила у Москви атомової ракетної зброї для китайської армії. Москва їм такої зброї не дала.¹¹⁾ Тоді китайці зрозуміли, що Москва не хоче, щоб Китай став п'ятою світовою великодержавою. І вони зрозуміли також, що, якщо вони не випродують атомової бомби самотужки, то світовою великодержавою їм не бути. Не вдалися китайцям і переговори про збільшення економічної допомоги з боку СРСР. 2 лютого 1958 р. газета «Ренмінрібао» пояснювала: «СРСР і інші братні країни хочуть нам допомогти, але вони хочуть також і самі розбудуватися, і для цього потребують капіталу. Ми не можемо розраховувати тільки на СРСР та інші братні країни також і тому, що наші потреби в капіталі великі, і СРСР їх задовольнити не може. Єдиним виходом з такого становища є акумулювати капітал власними силами, а це значить, що кожен з нас, з-поміж 600 мільйонів, повинен заощаджувати кожен шеляг».

Після повороту Мао з Москви компартія Китаю взяла крайньо лівий курс у внутрішній політиці. За два літні місяці 1958 р. було створено комуни і одночасно розпочалася кампанія «великого стрибка вперед»: десятки мільйонів людей кинуто на будівництво шляхів, каналів, гребель, на варення чавуну і сталі кустарними способами на за-

⁸⁾ «Renminribao», 24. XI. 1957; «Guanminribao», 8. XII. 1957.

⁹⁾ «Renminribao», 20. XI. 1957.

¹⁰⁾ «Shichien Chishi», ч. 23, 1957.

¹¹⁾ A. L. Hsieh, «Communist China and Nuclear Warfare», «The China Quarterly», ч. 2, 1960.

двір'ях, на інтенсивне оброблення полів тощо.¹²⁾ Одночасно припинено «квітнення ста квіток» і поведено наступ на «правий ухил» у середині партії. Правда, керівників цього «ухилу» ніколи не було названо, а за націоналістичними китайськими джерелами в провінціях за цей «ухил» було виключено з партії покищо лише 62 особи.¹³⁾

ВИБУХ КИТАЙСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДИСКУСІЇ

Різке полівищення внутрішньої політики КПК не зустріло підтримки жодної компартії. Неофіційно Хрущов, Мікоян, Гомулка, Ульбрихт не один раз кепкували з китайських комун і з натяків деяких китайських пропагандистів, що Китай пережене СРСР в будівні комунізму. Але назагал до внутрішніх китайських справ ніхто не втручався. Розходження вибухнули на відтинку зовнішньої політики.

Протягом 1958 та 1959 рр. СРСР уперто накидав Заходів свою пропозицію «мирного співіснування». Китайці скептично дивилися на ці спроби і весь час твердили, що Даллес на жадне співіснування не погодиться.¹⁴⁾ Коли 15 вересня 1959 р. Хрущов таки накинув себе Айзенгауєрові і полетів до Вашингтону, в Пекіні вперше захвилювалися серйозно. Виникло нічого доброго не обіцяюче питання: «А що, як справді Москва й Вашингтон помиряться та поділять світ, — де тоді буде місце Китаєві?» З Америки Хрущов полетів прямо до Пекіну, щоб заспокоїти Мао. Але з того, що сталося потім, виразно видно, що китайці не побачили для себе жодної користі в «духові Кемпу Девіда», що його реклямував Хрущов. З цього часу розходження між Москвою і Пекіном стали набирати вже не поточно-політичного, а принципового характеру, оформляючись у відмінні ідеологічні концепції.

Подорож Хрущова до Айзенгауєра московська преса розцінила як велетенський успіх. Хрущов почав говорити, що в керівних колах США є люди, які хочуть миру; що капіталісти розуміють не вигідність для них атомової війни, яка зруйнує їхні фабрики; що серед них є навіть такі, що згодяться на роззброєння та припинення «холодної війни» проти соціалістичного табору. При цьому Хрущов часто називав своїх «приятелів»: залізничного короля Сайруса Ітона, поміщика Гарста та інших. Китайська ж преса, навпаки, оцінила подорож Хрущова дуже холодно і, не називаючи його ім'я, заходила з усіх сил писати, що американцям довіряти не можна, що вони говорять одне, а думають і роблять інше, що Ленінів принцип, що при імперіалізмі війна завжди неминуха, залишається правильним і нині і т.

¹²⁾ Про причини й тло цих драматичних подій можна знайти більше в статті автора цих рядків: «Zum Verständnis der Vorgänge in China», «Gewerkschaftliche Monatshefte», ч. 3, 1960.

¹³⁾ «Factional Struggles Within the Chinese Communist Party», Published by Asian People's Anti-Communist League, Republic of China, September 1960, pp. 83-88.

¹⁴⁾ «Shichien Chishi», ч. 18, 1958.

д.¹⁵⁾ Зокрема це останнє твердження вже безпосередньо розходилося з постановами XX з'їзду КПРС, в яких сказано, що цей Ленінів постулять більше недійсний. Однак прямої дискусії, безпосередньо за адресованої до протилежної сторони, ще не було. Як Пекін, так і Москва, ясно, враховували, що відкрито визнати існування розходжень між ними було б некорисно. Дискусія велася проти анонімів: московська преса була «догматиків» та «лівих авантюристів», які не хочуть визнати, що війна перестала бути неминучою, а пекінська громила «ревізіоністів» та «відступників від ленінізму». Китайцям було трохи легше дискутувати, бо за об'єкт своєї критики вони часто могли брати також Югославію, яку вони були вже неанонімно як за нову програму її «Ліги комуністів», так і за брошуру Е. Карделя «Соціалізм і війна», де якраз обгрунтовувалася теза, що Ленінова оцінка імперіалізму в наш час уже не має сили.

Тим часом за кулісами пресової полеміки драматичність взаємин загострювалася. В лютому 1960 р. відбулися в Москві наради представників країн Варшавського пакту в справі женецьких проєктів заборони атомових експериментів та загального роззброєння. Хоч Китай не є членом Варшавського пакту, проте його спостерігач на цій конференції, Гань Шень, склав таку заяву: «Китайський уряд змушений заявити світові, що жодна міжнародна угода про роззброєння чи будь-які інші міжнародні договори, досягнуті без участі КНР і не підписані її представниками, не можуть, самозрозуміло, мати для Китаю жодної зобов'язуючої сили». Ця заява не була надрукована ні в радянській, ні в сателітній пресі, а опублікували її лише китайці.¹⁶⁾ Вона бо вже цілком недвозначно виявляла невдоволення Китаю з того, що Москва поважно наміряється сідати за спільний стіл із Заходом без участі Китаю і ще збирається заборонити виробництво атомових бомб в усьому світі, тобто і в КНР. Перешкода перетворенню Китаю в рівноправну з СРСР та США великодержаву ставала таким чином для китайців очевидною, і це було головною причиною їхнього незадоволення.

Але раптом 1 травня 1960 р. стався над Свердловськом інцидент з американським літаком «Ю-2», а вслід за цим розлетілася небажана для китайців конференція «чотирьох великих» у Парижі. Китайці тріюмфували з своєї перемоги над Хрущовим. «Чи не попереджали ми, що таке буде?!» — такий був лейтмотив їхніх висловлювань¹⁷⁾.

На тлі такого афронту Хрущову не залишалось нічого іншого, як спробувати помиритися з китайцями. Скориставшись з приїзду ряду комуністичних делегацій на з'їзд Румунської Робітничої Партії, в Букарешті скликано в червні 1960 р. міжпартійну нараду для вияснення

¹⁵⁾ «Peking Review», ч. 17, 1960.

¹⁶⁾ «Peking Review», ч. 6, 1960.

¹⁷⁾ «Honqi», ч. 12, 1960.

та полагодження всіх розходжень.¹⁸⁾ На букарештській конференції китайці вперше з успіхом застосували свою традиційну дипломатію: вони ввічливо й чемно, але твердо і прямо розкритикували позиції Хрущова в зовнішній політиці та ідеології, але на розрив не пішли; навпаки, вони наголосили вкінці братерську єдність та дружбу і підписали разом з усіма іншими партіями відповідну декларацію, опубліковану 24. VI. 1960 р. Для Хрущова це була нова політична поразка: його в живі очі розкритикували перед усіма компартіями і чемно висміяли, але розгніватись йому не дозволено, бо підписано з ним братерство та дружбу.

Хрущов, очевидно, сприйняв поведінку китайців як нещирю і лицемірну, хоча в дійсності вона такою не була. Для тих, хто не знає китайської психіки та китайських традиційних звичаїв, їхня поведінка часто видається нещирою. Але в китайців щирість і чемність є речі, які одна одній не протиставляться. Щирість у їхньому розумінні належить до морального переконання, а чемність — до ритуалу і звичаїв. У них, наприклад, невістка вклоняється тещі також тоді, коли її ненавидить; але доти, доки вона вклоняється тому, що так треба, це не вважається нещирістю. Нещирість з погляду китайців з'являється шойно тоді, коли невістка переконана, що тещі вклонятися не треба, а її до цього змушують. В такому випадку, за китайською логікою, невістка повинна запротестувати. Є в старій китайській літературі така притча: міністри дуже не любили свого імператора, бо він був і дурний, і жорстокий; але вони не почували себе пригніченими чи збездеченими, коли кожного дня приходили до нього на прийняття і, згідно з ритуалом, падали перед ним ниць, а він ставив їм на голови свою ногу; такий порядок речей був нормальним; але одного разу імператор сам порушив цей порядок під час полювання, без потреби наказавши своїм міністрам впасти перед ним обличчям у багно; міністри збунтувалися і вбили імператора. Цю притчу Хрущову слід було б вивчити.

На букарештській конференції з критикою Хрущова по боці китайців виступила також Албанія. Хрущов, побачивши, що він втрачає владу вже і над своїми власними сателітами, вирішив, що албанців треба приборкати в першу чергу і поставити їх китайцям за приклад того, що значить розгнівати Москву. В серпні-вересні 1960 р. в Албанії настали драматичні події: при допомозі групи членів політбюро Албанської Партії Праці на чолі з Лірі Белішовою і шефом сухопутної розвідки та командувачем фльоти контрадміралом Темо Сейку Москва підготувала в Тірані державний переворот. Але, будучи сам вишколеним по-енкаведистському, диктатор Албанії Енвер Годжа випередив Москву і заарештував змовників. Цю свою

¹⁸⁾ Що розходження між Пекіном і Москвою вже були гострими, писала відкрито, наприклад, італійська «L'Unita», 19. VI.1960.

невдачу Москва приховала в таємниці. Так само й Годжа її не розголошував ще цілий рік.

Але в наслідок виступу Албанії по боці Китаю на букарештській конференції стосунки між ними затіснилися. В жовтні та листопаді Пекін і Тірана обмінялися дружніми, ідеологічно заохочуючими привітаннями з приводу своїх державних свят. В Об'єднаних Націях Хрущов звернув на себе увагу в жовтні тим, що, вимагаючи допущення Китаю до ОН, промовчав про те, що ж робити з островом Формозо, якщо виключити з ОН Чан-Кай-Шека. Албанський прем'єр Шегу наголосив натомість у своїй промові стару пекінську лінію: Формоза є «китайською територією під американською окупацією» і має бути повернена під владу Пекіну.

В серпні 1960 р. Москва розпочала організаційний тиск на Китай. Раптово вона відкликала з Китаю більшість своїх фахівців. Як розповіли потім Конарові китайці, Москва дала Пекінові таке офіційне пояснення цього свого кроку: мовляв, китайці намагалися ідеологічно обробляти радянських громадян, настроюючи їх проти лінії КПРС. У цей же час Москва заборонила розповсюдження в СРСР китайських журналів «Дружба» і «Народный Китай» російською мовою, а китайці з притиском вказали Конарові, що американський російсько-мовний журнал «Америка» далі продається на вулицях Москви.

ОСТАТОЧНА ПОРАЗКА МОСКВИ У МОСКВІ

Другу, після букарештської, спробу замирення в бльоці і відновлення гегемонії КПРС над комуністичним рухом було зроблено у зв'язку з приїздом комуністичних делегацій до Москви в листопаді 1960 р. на святкування 43-ої річниці жовтневої революції. Цю нараду Хрущов планував довго. Вона була великою, бо з'їхалися представники аж від 81 компартії, і тривала вона цілий місяць. Китайці послали на цю нараду другого свого вождя після Мао, Ліу-Шао-Чі; Албанію репрезентували особисто Годжа й Шегу. 6 грудня 1960 р. нарада 81 партії опублікувала відому декларацію про єдність світового комунізму та про шляхи його майбутньої перемоги в світі. Про відмінні ідеологічні концепції супротивників у дебатах на цій конференції і про їх еkleктичне поєднання в згаданій декларації буде сказано в деталях далі, бо вони вже були принципово важливими і остаточно оформленими. На цьому місці переглянемо тільки історію дальшого розвитку радянсько-китайських взаємин до наших днів.

На московській конференції Ліу-Шао-Чі застосував китайську дипломатію ще краще, ніж Пін-Чень у Букарешті. Зовнішню політику Хрущова він розкритикував дощенту, але оформив свою критику так м'яко та хитро, що в кінці жадної антагоністичної боротьби не вишло, і багато хто (зокрема поляки) повірив, що між Пекіном і Москвою справді настав мир. Але в дійсності своїми посмішками та

запевненнями в дружбі Лію-Шао-Чі здобув досі найбільшу китайську перемогу. В декларації 81 партії було офіційно стверджено, що вже не тільки всі соціалістичні держави, а і всі комуністичні партії в усьому світі є «незалежними та рівноправними», що ніякого над ними центру більше не буде і що всі суперечки вони будуть полагоджувати лише двосторонніми переговорами. Також стверджувалося, що свою політику вони ведуть «згідно з специфічними умовами в своїх країнах» і вживають таких засобів боротьби за владу, які видаються їм у даних умовах придатними. Також кожна партія має право «розвивати теорію марксизму-ленінізму» самостійно і по-своєму. Комуністичну партію СРСР декларація назвала лише «авангардом» і найдосвідченішою та найвидатнішою, але про те, що вона керує світовим комуністичним рухом і очолює його, вже не було ні слова.

Це була поважна зміна в порівнянні з декларацією 30 жовтня 1956 року, яку Москва досі трактувала подібно до своїх декларацій 1919-1922 рр. стосовно неросійських радянських республік — України, Білорусії та Закавказзя. Ці республіки вона теж визнала «самостійними державами»; але їхні компартії, з яких склалися їх уряди, були одночасно лише обласними організаціями РКП(б). Стосунок компартій сателітних та інших країн до КПРС, правда, не був формально аж так підпорядкований, як, напр., стосунок КП(б)У до РКП(б); але все одно, згідно з комінтернівськими традиціями і досі зобов'язуючою дефініцією «пролетарського інтернаціоналізму», за яким всі закордонні комуністи були зобов'язані ставити інтереси СРСР понад інтереси власних націй, всі комуністичні партії, а особливо партії держав-сателітів, були підпорядковані КПРС і керувалися інструкціями міжнародного відділу її секретаріату. Декларація з 6 грудня 1960 р. власне й покінчила з цими традиціями та принципами, проголосивши всі компартії незалежними і рівноправними.

Виступаючи потім, 6 січня 1961 р., на зборах партійців Вищої партійної школи в Москві, Хрущов — а 18 січня на пленумі ЦК КПРС також і Суслов — заявили радянським партійцям, що, мовляв, КПРС сама попросила московську конференцію 81 компартії, щоб надалі не вважалося і в жадних документах більше не говорилося, що СРСР стоїть на чолі соціалістичного табору або що КПРС керує світовим комунізмом. «Керувати всіма соціалістичними країнами і комуністичними партіями з будь-якого одного центру не можливо», — з сумом признався Хрущов. Таким чином китайці досягли найбільшого: неподільну владу Москви над світовим комунізмом було остаточно повалено.

Що сталося саме це, а не добровільне зречення, як представив своєю партійцям справу Хрущов, видно з того, що і після московської конференції Хрущов не припинив боротьби за відновлення контролю ЦК КПРС над комуністичними партіями. Що більше, ця боротьба стала набирати гостріших та драматичніших форм, що приму-

сило китайців уже більше не приховувати від світу правди про те, що розходження між Пекіном і Москвою справді існують.

В інтерв'ю, даному японським журналістам і опублікованому 10 січня 1961 р. в токійських газетах, міністер закордонних справ КНР і член політбюра КПК, маршал Чен-ї на питання, чи є розходження між КПРС і КПК, відповів вимовною китайською метафорою: «Радянський комунізм розквітнув радянською квіткою, а китайський — китайською. Обидва комунізми є комунізмами, але, як квіти, вони різного кольору. Якби радянська і китайська компартії не сперечалися, то це треба було б назвати ненормальним явищем. Всякий рух, в середині якого немає дискусії, є пропащим. Дискусії для соціалізму корисні!»¹⁰⁾

Подібну заяву, хоч і більше стриману в висловах (бо він вважається представником поміркованішої фракції в політбюрі КПК і більш схильним до миру з Москвою), зробив також і прем'єр КНР Чу-Ен-Лай в інтерв'ю з англійським журналістом Е. Сновом, що було опубліковане в американському журналі «Лук» від 31 січня 1961 року. Чу підтвердив, що є правдою, що СРСР закрив китайський російськомовний журнал «Дружба», що з Китаю виїхало багато радянських фахівців і що між КПРС та КПК «існують різниці в поглядах на деякі питання і різниці наголосу на деякій політиці»; але одночасно він додав, що такого, що їх єднає, є далеко більше, ніж такого, що роз'єднує. Конкретно Чу наголосив, що Китай у випадку війни буде завжди по боці СРСР проти Заходу, хоч, присвятивши багато уваги Формозі, він також дав зрозуміти, що це не єдина причина, чому Китай ставиться до США вороже. При цьому Чу додав: «Представники кліки Чан-Кай-Шека далі сидять в Об'єднаних Націях. Представники СРСР беруть участь у засіданнях разом з ними. Однак Китай не тільки не погоджується з тим, що його репрезентує кліка Чан-Кай-Шека, але не візьме участі в жодному засіданні чи організації, де присутні представники Чан-Кай-Шека».

В радянському бльоці ці, вже публічно визнані китайцями розходження ще довго цілком замовчувалися та приховувалися. В жодній газеті не було згадки про інтерв'ю Чен-ї чи Чу-Ен-Лая. Що гірше, Москва вдалася до цілковито нечесних метод у дискусії. Китайські офіційні документи, як, наприклад, резолюція ЦК КПК про декларацію 81 компартії у «Правді» від 26 січня 1961 р., стали з'являтися в цензурованій формі, вичищені від усіх неприємних для Москви речей. Що більше, для голодної на сенсації преси стали випускатися (нібито з варшавських і београдських, а в дійсності з московських таємних джерел) фальшивки — нібито копії листів Хрущова до Мао-Тсе-Тунга, в яких перший називав другого «маніяком», «підпалювачем війни» тощо. Для поширення таких фальшивок спершу були використані французькі троцькісти, а потім видатні кореспон-

¹⁰⁾ Цитую за «New York Times», 17. I. 1961.

денти таких світових газет, як лондонський «Таймс», «Нью-Йорк Таймс» і «Вашінгтон Пост». Їх утаємничувано в різні «секретні» документи, і ефект з того був такий, як у китайській приповідці: «одна собака гавкає на тінь, а сто собак гавкають на гавкання».

В такий спосіб Москві вдалося створити в світі міт про те, що, мовляв, комуністичний Китай хоче атомової війни; що Мао колись десь сказав, що Китаєві атомової війна не страшна, бо китайців багато і, якщо з них триста мільйонів загине, то ще триста залишиться, тощо. Під час згаданого вище інтерв'ю Чу-Ен-Лай особливо обурювався такими брехнями, поширюваними в світовій пресі, хоч їх авторів він окреслив лише як безіменних «імперіялістів».

В цей же час Москва спробувала зробити на Китай ще більший економічний натиск, ніж відтягнення фахівців. Протягом лютого та квітня 1961 р. в Пекіні, а потім у Москві тривали довгі торговельні переговори між радянськими та китайськими представниками. В Китаї вже другий рік був великий неврожай, і населення тяжко голодувало. В наслідок цього протягом 1960 р. Китай не додав СРСР експорту сільсько-господарських продуктів на суму 300 млн карбованців. Але, замість подати Китаєві допомогу харчами, СРСР тільки погодився відрочити борг, що Китай був йому винний за 1960 р., і позичив (!) Китаєві 500 000 тонн кубінського цукру.

Може, було і більше напруження між Пекіном і Москвою в цей час, тільки про це не повідомляється відкрито. Можемо про це лише догадуватися за аналогією з тим, що сталося між Москвою і Албанією. Ясно, що якби Китай і СРСР боролися надто відкрито, вони зраджували б свою власну ідеологію, яка каже, що гостра боротьба буває тільки між капіталістичними державами, які переслідують лише свої власні інтереси. Отже потреба підтримувати ідеологічний престиж напевне спонукує Китай і СРСР вуалювати гострі моменти боротьби. Але таке приховування конфлікту за кулісами, як видно тепер з прикладу Албанії, лише загострює його форми.

Що діялося в Албанії, знаємо з уст самого Енвера Годжі.²⁰⁾ На початку 1961 р. СРСР відтяг з Албанії всіх своїх спеціалістів, припинив усю торгівлю і зажадав негайної сплати боргів, які, згідно з договорами, мали бути сплачені щойно в 1970 році. На допомогу албанцям прийшов негайно Китай. Він прислав своїх фахівців на заміну радянських, дав Годжі кредит на суму 123 млн доларів, що дорівнює всій радянській та сателітській допомозі Албанії за весь час, і, не зважаючи на те, що в себе мав голод, скерував частину закупленого в Канаді зерна до Албанії. Далі Москва зажадала, щоб на підставі Варшавського пакту Албанія дала згоду на введення радянської морської піхоти на територію бази радянських підводних човнів в албанському порті Вальоне. Годжа зрозумів, що це готується другий переворот, і тому наказав Москві забратися геть з Вальоне з

²⁰⁾ «Zeri i Popullit», 7-8. XI. 1961.

її підводними човнами. Цю базу було закрито в травні 1961 року. Щоб пояснити світові, що властиво діється, але ще не рвучи остаточно з Москвою, Годжа витяг з в'язниці контрадмірала Сейко і дев'ятьох інших морських офіцерів, заарештованих минулого року, приєднав до них «заочно» колишнього свого міністра П. Пляку, що втік через Югославію до СРСР, і зробив над ними в травні процес. В акті обвинувачення було сказано, що підсудні, «під впливом рішень XX з'їзду КПРС» (!), разом з «Югославією, американською Середземноморською фльотою та іншими реакційними силами» готували в Албанії державний переворот.²¹⁾

ПОДІЇ НА XXII З'ЇЗДІ КПРС

У жовтні 1961 р. прибули на XXII з'їзд КПРС представники від 80 закордонних компартій, але албанців Хрущов уже не покликав. Може, для того, щоб пояснити закордонові та своїм комуністам причини своєї сварки з Годжею, а, може, і для того, щоб нарешті викликати китайців на відкритий двобій, Хрущов уже в першій своїй вступній промові перед з'їздом виступив з обвинуваченням Годжі та інших албанських вождів у тому, що вони «без жодної на те причини», «особливо від середини минулого року» «стали відходити від загальноновизнаного курсу всього світового комуністичного руху», практикують у себе «культ особи» і «псують взаємини з нашою партією та Радянським Союзом».²²⁾ Присутній на з'їзді, як представник КПК, Чу-Ен-Лай та три інші китайські делегати відразу виявили своє незадоволення з виступу Хрущова тим, що демонстративно не оплескували його промови. А потім, у своєму привітальному слові до з'їзду Чу-Ен-Лай заявив: «Відкритий осуд братерської партії може тільки засмутити наших друзів і порадувати наших ворогів».²³⁾ Таким чином виступ Хрущова проти албанців Чу-Ен-Лай хоч і стримано, але недвозначно засудив.

Після цього і до кінця на з'їзді коїлися якісь драматичні події, про які ще мало відомо певного та вірогідного, бо всі наради були закритими; але їх було досить багато, щоб прийти до висновку, що з'їзд покотився не зовсім по тій колії, на яку його намагалися скерувати хрущовські вилчичники. З'їзд було заплановано і розрекламовано так, щоб у центрі його робіт стояла нова партійна програма побудови комуністичного суспільства — амбіція і гордість Хрущова, його особиста творчість, його претенсія на місце в історії поруч Маркса, Енгельса, Леніна. Ні перед з'їздом, ні навіть на його початку не було найменших ознак, що в перебігу дебат «сонце майбутнього комунізму» затьмарять криваво-чорні хмари недавнього минулого та сучасного, і то настільки, що прикують увагу до себе, а не до того

²¹⁾ «Zeri i Popullit», 26. V. 1961.

²²⁾ «Правда», 18. X. 1961.

²³⁾ «Правда», 20. X. 1961.

«сонця». Хрущов промовляв на з'їзді цілих перших два дні. У першій промові 17 жовтня, що була звітом про роботу ЦК за період між XX і XXII з'їздами, він тільки у двох реченнях за цілий день згадав про виключення з ЦК в червні 1957 р. опозиції на чолі з Молотовим за те, що вона протилася його господарським і державним реформам. Хрущов ствердив, що вся КПРС, за винятком опозиції, була згідна з ними і що ця справа таким чином була скінченою ще в червні 1957 року. У другому реченні він ствердив, що і всі закордонні компартії з ними були згодні, лише одна Албанія останнім часом безпричинно стала в опозицію. Більше про ці справи Хрущов не говорив нічого ні в цій першій промові, ні в цілоденній другій, в якій він викладав свою нову програму побудови комунізму. З цього ясно видно, що він ніяк не чекав, що дискусія на з'їзді зосередиться не на програмі, а на справі Молотова та Албанії. А що сталося саме це, видно не тільки з усіх опублікованих виступів інших промовців на з'їзді, але і з заключного слова самого Хрущова 27 жовтня, яке було вже цілковито присвячене питанням сталінізму, викриттю злочинів опозиціонерів і критиці постулатів китайсько-албанської концепції зовнішньої політики. А про свою злочасну програму Хрущов згадав у заключному слові лише декількома реченнями.

Те, що XXII з'їзд почав знову займатися — і то так відкрито — викриванням Сталінових злочинів і витяганням на світло денне живих трупів молотовської опозиції, вперше ствердив, що і Ворошилов належав до опозиції, а вкінці прийняв демонстративну постанову про викинення мумії Сталіна з мавзолея, — все це було раптовою і несподіваним для всіх. Що всі були цим справді заскочені, ствердила, наприклад, і «Правда» після з'їзду, сказавши, що багато людей питає, чому XXII з'їзд знову порушив справу сталінізму.²⁴⁾ Але нічим конкретним на це питання «Правда» не відповіла і не знайшла нічого кращого та переконливішого, як тільки вдарити в моралізаторські струни: мовляв, Сталінові злочини треба було розкрити, про все «треба було сказати», бо «партія поставила собі за завдання цілком очистити себе» від злочинного минулого.

Однак мало хто повірив такому поясненню «Правди». Спостерігачі та дослідники в усьому світі схиляються до висновку, що «Правда» вдарила себе в груди спізнено і пост фактум. Це в такий спосіб КПРС вирішила бодай якусь користь витягти з того, що назагал сталося непередбачено. Є багато поважних аргументів, які промовляють проти теорії «Правди», що антисталініські виступи на XXII з'їзді були спричинені докорами сумління та намаганням замиритися з покривдженими Сталіном народними масами.

Поперше, ніколи досі ніякими подібними докорами сумління КПРС не відзначалося. Всякі такі слабості в кодексі енкаведистської мо-

²⁴⁾ «Правда», 21. XI. 1961.

ралі досі вважалися «буржуазними передсудами». Якби справді КПРС вирішила чесно висповідатися з усіх своїх гріхів, то це можна й треба було зробити в більш організований спосіб, створивши, наприклад, авторитетну комісію для розслідування всіх справ і для опублікування всіх документів, а не шляхом розповідання окремих епізодів під час полеміки на з'їзді партії. Потім, якби справді йшлося про справедливість, то треба було б чесно говорити про все, а не промовчати те, що комусь із сучасних вождів КПРС неприємно згадувати. Чому, наприклад, не зробити справедливий суд над Берією, а не вигадувати, що він був англійським шпигуном? Чому не сказати світові правду про те, що сталося з Олексієм Кириченком? Адже ж він, поруч з Мікояном, був тим, хто, як каже тепер Хрущов (не називаючи прізвища Кириченка), врятував йому та багатьом іншим життя на червневому пленумі ЦК в 1957 році. Нащо мовчанкою давати світові підстави думати, що Хрущов убив Кириченка?! А потім, якщо йдеться про чесність та справедливість, то чому сталінського ката України Постишева називають сьогодні героєм? Чому Молотова та Кагановича, які поруч із Сталіном найбільше завинили в спричиненні голоду на Україні в 1932-1933 рр., не обвинувачують за цей злочин? Чому, нарешті, на XXII з'їзді викрито страшні факти терору тридцятих років і в Білорусії, і на Кавказі, і навіть у Молдавії, а про терор на Україні промовчано цілком і всі згадки про нього зведено лише до порівняно незначних злочинів Кагановича там у 1947 році? Отже не про виявлення правди і не про встановлення справедливості йшлося на XXII з'їзді!

Подруге, можна з певністю сказати, що існує об'єктивний критерій для перевірки того, чи антисталінські виступи на XXII з'їзді справді були спричинені докорами сумління, бажанням реставрувати законність, намаганням знайти спільну мову з народом. Такою пробою є те, чи зробить Хрущов публічний суд над Молотовим, Кагановичем, Маленковим та іншими. Адже на з'їзді було кількакратно доведено документами, що вони особисто винні в цілому ряді вбивств, садистичних злочинів і в катуванні. Сам Хрущов, а також Козлов, Фурцева та інші дослівно стверджували це і пальцем показували на вбивників. Отже за радянськими законами, якщо справді про законність іде мова, злочинців треба віддати під суд. Якщо ж такого суду не буде, то буде більше, ніж ясно, що Хрущову йшлося не про відновлення справедливого ладу, і не тому, що народ вимагає, виникла вся ця справа на XXII з'їзді. А що процесу над «молотовцями» не буде, вже сказав і Гомулка у Варшаві, і сам Хрущов дав це зрозуміти, коли попросив з'їзд реабілітувати Ворошилова, не зважаючи на те, що Полянський («Правда», 24. X. 1961) ствердив, що колишній нарком оборони особисто винний в убивстві Тухачевського та інших високих командирів червоної армії.

Потрете, якби Хрущову справді залежало на послідовній десталінізації, якби він відчував якийсь тиск з середини країни чи партії

і тією десталінізацією реагував на нього, то він повинен би був переводити її безперервно та систематично, а не так раптово і чомусь лише тепер. Хрущов нині каже, що молотовська опозиція була проти його антисталінської промови на XX з'їзді і саботувала виконання постанов з'їзду аж до червня 1957 року, коли він цю опозицію розгромив. Виникає питання, чому десталінізація не переводилася після розгрому опозиції, себто після червня 1957 року? Полянський, наприклад, стверджує, що ще на червневому пленумі ЦК в 1957 р. молотовців було обвинувачено, що вони особисто брали участь у виконанні вбивств та інших злочинів. То чому про це говориться публічно щойно тепер, чотири роки пізніше, а не говорилося тоді? Чому антисталінська промова Хрущова наприкінці XX з'їзду не опублікована в СРСР ще й досі? А також — якби справді йшлося про послідовне виконання постанов з'їзду, то чому на XXI з'їзді в січні 1959 р. не було про сталінізм жодної мови? Нарешті, чому в ч. 18 «Коммуниста» за грудень 1959 р., в редакційній статті «И. В. Сталин (к 80-летию со дня рождения)» немає жодної конкретної згадки про всі ті Сталінові злочини, про які раптом зайшла мова на XXII з'їзді?

Не залишається сумніву, що на XXII з'їзді сталося щось нове, що мало свої власні, несподівані причини. Можливо, що головною серед цих причин було ось що. Вже віддавна багато закордонних комуністів (напр., уже згадуваний Джузеппе Боффа) твердить, що для Хрущова не було ніякої об'єктивної потреби виступати проти Сталіна на XX з'їзді в 1956 році і що фактично досі не зрозуміло, чому і нащо він це зробив. Вони вважають, що той виступ справі комунізму за кордонами СРСР дуже пошкодив, а користі не приніс жодної. Не вірять вони, що і в середині СРСР осуд Сталіна був дуже потрібним або що він принесе якусь користь. Людей, які особисто потерпіли від Сталіна, — так твердять закордонні комуністи, — в СРСР залишилося мало і вони з страху мовчали. Молодь правди про Сталіна майже не знала. А для багатьох він був справді героєм, що переміг німців у війні, збудував індустрію, змодернізував СРСР і зробив з нього другу щодо сили світову потугу. Якби, — думають собі деякі комуністи, — правда про Сталіна залишилася невикритою та офіційно не підтвердженою ще 20-30 років, то пам'ять про прикре минуле зникла б назавжди, бо навіть і для тих небагатьох, хто ще знав би правду, час применшив би її значення. А так, виступивши проти Сталіна і визнавши, що він наробив стільки злочинів, Хрущов, може, підрубав сам ту гілку, на якій комуністи досі сиділи. Найбільшої шкоди він, мабуть, завдав комуністичній свідомості молодого покоління. Старі комуністи у своїй більшості ще «перекліпають» і ці речі, бо їм не первина, але молодь і безпартійні маси, пізнавши таку правду про комунізм, можуть назавжди розчаруватись і психологічно відштовхнутись від того, що перестало бути ідеальним.

Якщо такі думки справді масово поширені серед закордонних комуністів, то тоді те, що діялося на XXII з'їзді, могло бути спричи-

нене ними. З чергування, змісту і тону опублікованих промов на з'їзді якраз так виглядає, що саме після виступу Чу-Ен-Лая в обороні Албанії на з'їзді розгорілася несподівана дискусія, що з кожним днем набирала на силі та гостроті і вкінці звела з'їзд на підміновану дорогу, повну вибухів, сутичок і неладу. Після виступу Чу-Ен-Лая розпалилася дискусія про те, чи мав рацію Хрущов публічно засуджувати Албанію. Оскільки засудив він її за сталінізм, виринуло питання, що ж таке сталінізм. А оскільки закордонні комуністи з поясненнями Хрущова, мабуть, не погоджувалися і висловлювали недовір'я та сумніви, тому довелося на швидку руч витягати документи та докази стосовно всього, що діялося в СРСР за Сталіна. Тому й маємо на з'їзді несподівано великий ряд викриттів Сталінових злочинів та вбивств і здемаскування його садизму та терору. Мабуть, закордонні комуністи не годилися з тим, що Хрущов відсунув від влади Молотова та інших, а тому й їх довелося притягати для ілюстрації та показувати, в чому їх провинна.

Не випадково в ряді промов (напр., Фурцевої, Гомулки та ін.) зустрічаються цілком нереторичні питання, звернені до слухачів у залі з'їзду: «Чи треба було відкрито про все це (себто Сталінові злочини) говорити?» Ясно, що промовці, тримаючися хрущовської лінії, відповідають і намагаються довести, що треба було, — але це не так важливе. Важливе те, що чомусь таке питання перед ними стояло на з'їзді і комусь вони мусіли доводити, що те, що Хрущов зробив, є правильним. Також і в своєму заключному слові 27 жовтня Хрущов перед кимсь мусів був виправдуватись і доводити, що «було цілком правильно», що він відкрито порушив справу албанської опозиції і спричинив на з'їзді таке заворушення. Ясно, що це він доводив щонайменше присутнім китайцям, — але, може, і не тільки їм.

Після виступу Чу-Ен-Лая албанських сталіністів заатакували за чергою Мікоян, Суслов, Поспелов і Козлов, при чому кожен з них висловлювався гостріше за початковий виступ Хрущова і гостріше, ніж попередні промовці. Наводилися приклади того, що албанці заарештовують і розстрілюють «чесних комуністів і друзів СРСР». Мікоян розповів, як Шегу десь колись сказав, що, мовляв, Сталін зробив у своєму житті лише дві помилки: що вмер зарано і що своєчасно не перестріляв сучасних керівників КПРС. А в своєму заключному слові Хрущов дійшов вершка, заявивши, що Годжа перестріляв протягом останніх двадцяти років усе початкове керівництво компартії, всіх членів свого політбюро та уряду²⁵) і що він розстріляв навіть вагітну жінку, Лірі Гега, члена політбюро, тоді як навіть у царській Росії «охранка» вагітних жінок-революціонерок смертю не карала.

Драматизм розламу на з'їзді досяг своєї кульмінаційної точки, коли китайська делегація на чолі з Чу-Ен-Лаєм пішла 21 жовтня до

²⁵) Все це, до речі, правда, бо маємо щодо цього уважно зібрані матеріяли в статті В. Lazitch, «Le dossier du Parti communiste albanais», «Est & Ouest», 16-30, XI, 1961.

мовзолея Леніна-Сталіна і поклала там два великі вінки. На одному з них був напис: «Йосипові Вісаріоновичу Сталінові — великому марксистові-ленінцеві».²⁶⁾ А 23 жовтня, на середині з'їзду, коли було запропоновано викинути труп Сталіна з мавзолея, Чу-Ен-Лай демонстративно покинув з'їзд і відлетів до Пекіну. І хоч він послав з літака Хрущову заспокійливу радіограму, проте, закриваючи з'їзд 28 жовтня, Хрущов не завагався з сарказмом підкреслити: «Навряд чи хтонебудь може сприяти розв'язці албанського питання краще, ніж комуністична партія Китаю!» Таким чином усю провину за албанську справу він фактично зіпхнув на китайців, мовляв, самі наварили, то самі і їжте.

Дещо про перебіг подій на XXII з'їзді КПКРС довідуємося теж з поз'їздивських висловлювань албанської і китайської преси. Годжа, наприклад, прямо каже, що Хрущов напав на албанців тільки тому, що на букарештській нараді вони відважилися підтримати китайську позицію, критичну щодо радянської закордонної політики. Протягом 1960 р., твердить Годжа, Хрущов двічі пробував «накинути міжнародньому комуністичному рухові» свою концепцію і двічі зазнав поразки. А тому, порушуючи декларацію 81 компартії про незалежність та рівноправність усіх компартій і їх обов'язок полагоджувати всі суперечки між собою шляхом двосторонніх переговорів, а не публічно, він і напав на Албанію. Годжа теж інформує, що на XXII з'їзді представники компартій з-за кордону розкололися щодо албанського питання, і саме тому Хрущов «побоявся скликати нову міжнародню нараду» після закінчення з'їзду. На з'їзді, каже Годжа, з 80 присутніх делегацій 34 відмовилися приєднатися до хрущовського засудження Албанії. Що більше, Годжа навіть твердить, що і в самій КПКРС настав розлам, бо, мовляв, з 88 радянських промовців на з'їзді проти Албанії висловилося лише вісімнадцять!²⁷⁾

Китайська преса таких ревеляцій про XXII з'їзд не подала (хоч цитовану вище промову Годжі передрукувала). Але 12 листопада 1961 року китайські газети надрукували повідомлення, що у зв'язку з 20-літтям Албанської Робітничої Партії, яке саме на цю дату припало, албанські комуністи отримали офіційні поздоровлення «з висловом довір'я та пошани до тов. Енвера Годжі» від таких компартій: китайської, північно-в'єтнамської, північно-корейської, індонезійської, бірманської, маляйської, тайландської, австралійської, новозеляндської і бельгійської. Разом десять.

Московський же «Коммунист» за листопад, явно реагуючи якраз на ці повідомлення про розлам, написав, що, навпаки, всі компартії «єднодушно» засудили Албанію і «ніяка бухгалтерія тут Годжі не допоможе».²⁸⁾ Ясно, що брехня нікому не допоможе, в тому числі й

²⁶⁾ «Hsinhua», 21. X. 1961.

²⁷⁾ «Zeri i Popullit», 7-8. XI. 1961.

²⁸⁾ Ф. Константинов, «Раскольническая, антимарксистская деятельность албанских руководителей», «Коммунист», ч. 17. 1961.

«Коммунистові». Перелічуючи «всіх», хто «єдинодушно» засудив Албанію і став по боці Хрущова, «Коммунист» не згадав жодної з десятих названих китайцями партій, тільки стосовно останньої з них процитував бельгійську комуністичну газету «Драпо руж», в якій справді була одна стаття проти Албанії.

Чи справді була на XXII з'їзді і чи існує взагалі в КПРС якась антихрущовська опозиція, що підтримувала б китайсько-албанську позицію? Більшість чільних спостерігачів і дослідників на Заході існування такої опозиції не зауважує. Єдиний тільки Борис Ніколаєвський у листопадовому числі меншовицького «Социалистического вестника» за 1961 р. зробив спробу твердити, що така опозиція на XXII з'їзді була і що її очолював Суслон, — але докази в нього не вийшли переконливими.

Хрущов, правда, ствердив, що за останні шість років з КПРС було виключено 200 000 членів. Може бути, що між ними були якісь непоправні сталіністи, які не погоджувалися з його реформами і політикою, але здебільшого, якщо вірити Хрущову, ті, кого він виключив, були кар'єристами, злодіями тощо.

Сталіністи в КПРС, ясна річ, були і є. Дивно було б, якби їх не було, бо навіть в польській партії існувала свого часу сталіністська, т. зв. натолінська група, і в інших нерадянських комуністичних партіях їх було чимало. Але вони ніде не є активними чи охочими до боротьби. Проявами сталінізму сьогодні є головним чином бюрократична рутинна, твердолобий консерватизм, небажання ніяких змін, невміння чи нехотіння здійснювати пляни Хрущова. Може, бюрократія трохи й саботує хрущовську політику, бо він декому повкорочував платні та премії, а багатьох попеределював з насиджених місць у московських міністерствах на провінцію. Але організованої сталіністської опозиції в КПРС таки не помітно. Зокрема напевне немає такої опозиції у верхівці КПРС, в її президії чи ЦК. Там хібащо військовики, може, більше за всіх схильні не мати з Китаєм ніяких поважних конфліктів. Міністер оборони маршал Маліновський останнім часом був єдиною в Москві людиною, що публічно сказала про китайців тепле слово — він похвалив китайську армію, як союзника СРСР. А той факт, що на з'їзді Албанію вслід за Хрущовим вилаяли лише 18 промовців з 88, скоріше є показником не опозиції, а політичної байдужості значної частини делегатів з'їзду. Різних там директорів підприємств, штатних поетів або орденоносних колгоспних баб політика китайців чи албанців цікавила не більше, ніж торішний сніг.

«ДРУЖБА НАРОДІВ» НА КІНЕЦЬ 1961 РОКУ

Після XXII з'їзду, протягом останніх двох місяців російсько-албанський конфлікт загострився, а китайці задумалися. ЦК Албанської Робітничої Партії прийняв ще 20 жовтня постанову, що він «не може

більше мовчати і буде інформувати весь комуністичний рух та світову громадську думку про всю правду». Відтоді албанська преса та радіо ведуть пропаганду проти Хрущова, називають його «макіявеллістським змовником», який «нічим не відрізняється від Даллеса» (мабуть, шефа американської розвідки, а не покійного державного секретаря);²⁹⁾ кажуть, що Хрущов «ревізіоніст» і «антимарксист» тощо.³⁰⁾ Годжа заявив особисто, що справу Сталіна Хрущов «виставляє на пострах, щоб тим самим тиснути на компартії і усувати з них керівників, які йому не подобаються». З приводу обвинувачення, що в Албанії існує терор, Годжа заявив: «Краще б Хрущов дивився за своїм ділом!»³¹⁾ Москва запротестувала проти цієї пропаганди, а коли стало відомо, що албанська амбасада в Москві розсилає на адреси республіканських організацій КПРС свої матеріали, в яких закликає до опозиції проти лінії Хрущова, СРСР відкликав 10 грудня свого посла з Албанії і наказав закрити албанську амбасаду в Москві. Так само східноєвропейські сателіти СРСР позакривали свої представництва в Албанії. Московська пропаганда, на додачу до обвинувачень Годжі в тероризмі, тепер твердить, що він — «вузьколюбий буржуазний націоналіст», що зірвав він з СРСР тому, що, «порушуючи принцип взаємності», вимагав від СРСР забагато економічної допомоги, заздрих, що СРСР дає допомогу недорозвинутим економічно колишнім колоніальним країнам. Закидається Годжі ще те, що він обвинувачує СРСР у «ревізіонізмі» та в «капітулянстві перед імперіялізмом» і взагалі грає роль «лівого».³²⁾

Тим часом у Китаї, після повороту Чу-Ен-Лая з Москви, преса друкувала протягом двох тижнів поруч і без коментарів радянські матеріали проти Албанії³³⁾ і албанські проти Хрущова.³⁴⁾ Одночасно пекінські проводирі, очевидно, радилися, яку позицію зайняти, бо, мабуть, відкритого виступу Хрущова проти албанців вони таки не чекали. Своїм виступом Хрущов напевне дав китайцям зрозуміти, що, якщо вони занадто гостро заступатимуть свою ідеологічну лінію, він проти них виступить публічно. А це для Китаю, мабуть, було б небезпечним, бо він став би тоді, як влучно висловився один японський коментатор, «політичною сиротою в усьому світі». З китайських джерел відомо, що від літа 1961 р. існує в середині КПК якась течія, що йде знизу і вимагає перегляду лівацької політики «великих стрибків вперед», які провалилися в 1959 та 1960 рр. Ця, ще не чітко оформлена течія виступає під гаслом «розширення демократії в середині партії». Вона твердить, що внутрішньо-партійна демократія в КПК «здійснюється не завжди, з'їзди партії та конференції місцевих партій-

²⁹⁾ «Zeri i Popullit», 29. X. 1961.

³⁰⁾ «Zeri i Popullit», 1. XI. 1961.

³¹⁾ «Zeri i Popullit», 7-8. XI. 1961.

³²⁾ Ф. Константинов, цитов. вище стаття.

³³⁾ «Renminribao», 26. X. 1961.

³⁴⁾ «Renminribao», 6. XI. 1961.

них організацій відбуваються надто рідко та нерегулярно, «подекуди панує одноосібний, суб'єктивістський і бюрократичний стиль роботи керівних кадрів».³⁵⁾ А, як відомо, в СРСР хрущовці якраз такі обвинувачення висувають весь час проти Сталіна і сталінізму.

В керівництві КПК, як гадають поінформовані західні спостерігачі³⁶⁾, хоч і немає чіткого поділу на фракції, все ж є певне розмежування схильностей до більш чи менш радикальної лінії в політиці. Зокрема визнано, що делегація КПК на XXII з'їзді КПРС була ніби навмисне збалансованою: Чу-Ен-Лай і Дао-Чу (перший секретар партії в Квантунгу) відомі як більш помірковані, а Пін-Чен і Ган-Шен відомі як «радикали». Минулого року Дао-Чу виступив з закликом не розпалювати ідеологічної полеміки з СРСР, побоюючися, що СРСР припинить економічну допомогу Китаєві, а Пін-Чен, навпаки, в одній промові критикував Хрущова навіть на ім'я.

Однак після нарад по повероті Чу-Ен-Лая в Пекіні було вирішено таки підтримати Албанію проти Москви. 8 листопада газета «Ренмінрібао» заявила в редакційній передовиці, що «жодна сила на землі» не порушить дружби КНР і Албанії, а 28 листопада все керівництво КПК і КНР на чолі з самим Мао-Тсе-Тунгом послало до Тірани телеграму з похвалою албанським комуністам за їх «льояльне ставлення до марксизму-ленінізму та до єдності комуністичного руху».

Не зважаючи на це, китайці ще не розпочали відкритої боротьби проти Хрущова в тій чи іншій формі. Навпаки, їх представник на V всесвітньому з'їзді комуністичних профспілок у Москві виступив 8 грудня 1961 р. з заявою, що це Захід поширює брехливі поголоски про конфлікт у світовому комунізмі, що в дійсності ніякого розламу нема, а є «дружба народів і єдність комуністичних партій». Якщо це не випадкова заява (а виглядає, що ні), то тоді це значить, що керівництво КПК вирішило провадити діалектичну політику: підтримувати Албанію і далі заступати свою ідеологічну доктрину проти хрущовської, а одночасно не йти на повний та відкритий розрив з СРСР і обстоювати єдність комуністичного блоку. Слід відзначити, що в історії китайського комунізму така тактика не нова, а Мао-Тсе-Тунг є її експерт. Наприклад, ще в 1942 р., під час війни з Японією, коли КПК співпрацювала з усіма іншими китайськими партіями в єдиному національному фронті, він так повчав своїх співпартійців: «Є три категорії людей: наші вороги, наші союзники по єдиному фронту і люди нашого табору, тобто народні маси та їх авангард. До кожної з цих трьох категорій людей ми повинні ставитися по-різному... Що торкається наших різних союзників по єдиному фронту, то ми повинні і об'єднуватися з ними, і критикувати їх, при чому і об'єднання, і критика щодо різних союзників повинні здійснюватися в різній мірі. Ми

³⁵⁾ «Honanribao», 26. VIII. 1961.

³⁶⁾ D. S. Zagoria, «Cracks in the Communist Bloc», «The New Leader», 27. XI. 1961.

апробуємо їхні зусилля в війні... , ми хвалимо їхні досягнення, якщо досягнення в них є, але ми повинні також критикувати їх, якщо вони не виявляють у війні активності».³⁷⁾

Така китайська тактика щодо радянських союзників нічого доброго для президії ЦК КПРС не віщує. Поперше, КПРС не має досвіду в такій тактиці щонайменше вже сорок років, тобто від часу, коли вона знищила інші союзи з нею партії, які стояли на платформі радянської влади під час жовтневої революції. З того часу КПРС звикла тільки до неподільного, тотального панування. Подруге, такою тактикою китайці щонайменше виграють час: уникаючи вирішального двобою з Москвою, вони все ж перетворюватимуть утрату нею влади над світовим комуністичним рухом на довготривалий доконаний факт, від якого пізніше вже не можна буде відірватися.

Так виглядав на грудень 1961 р. перебіг усіх важливіших подій та політичних відносин у середині комуністичного табору. Що цей табір сьогодні поділений і що Москва втратила над ним свою абсолютну владу, не підлягає сумніву. Але цей поділ, за винятком Албанії, ще не привів до антагоністичної боротьби, до взаємного поборювання.

Чи може привести? Це питання складніше і глибше. Оскільки Хрущов двічі намагався відновити гегемонію КПРС над світовим комунізмом і обидва рази успіху не мав, то це значить, що він намагався накінути світовому комуністичному рухові свою ідеологію і свою програму дій, які виявилися для китайців та інших неприйнятними. Це значить, що в основі розходжень у світовому комунізмі лежать відмінні ідеологічні та програмові концепції, різниця інтересів і цілей.

Над їх аналізою слід зупинитися, бо тільки з неї стане видно, наскільки ці розходження є серйозними і куди та до чого вони можуть привести.

³⁷⁾ Мао Цзэ-дун, «Избранные произведения» (Москва, 1953), том 4, стор. 123-124.

ЄВГЕН ГЛОВІНСЬКИЙ: КОНСОЛІДАЦІЙНА БАЗА

Найвизначнішою подією в житті української політичної еміграції в 1961 р. була, без сумніву, довго очікувана і кілька разів відкладувана п'ята сесія Української Національної Ради. І не тільки тому, що на її базі об'єдналася більшість українських політичних партій і що вона таким чином є єдиним політичним центром української еміграції, що в ньому ці партії сконсолідувались і зобов'язалися провадити узгіднену політичну акцію. Основною причиною значення Української Національної Ради в житті української еміграції є те, що вона діє в системі Державного Центру Української Народньої Республіки, — себто партії, що до неї входять, сконсолідувались на базі визнання Державного Центру УНР, як екзильного уряду, що його на еміграції ми протиставляємо маріонетковому, накиненому Україні з Москви урядові УРСР, і таким чином Українська Національна Рада виконує на еміграції функції екзильного передпарляменту, а її виконавчий орган є властиво урядом УНР в екзилі. З цією концепцією можна не годитися, її можна відкидати. І справді — на еміграції існують, поза національною радою, такі три партії чи політичні організації: ЗЧ ОУН, що в свій час були в числі основоположників національної ради, але через рік виступили з неї; СГД, що відразу відмовився ввійти до складу національної ради, вважаючи, що її база — визнання уряду УНР — протирічить гетьмансько-монархічній програмі цієї партії; і нарешті ОУНз, партія, що виникла в наслідок розламу в ЗЧ ОУН уже після створення національної ради. Проте ці три партії не творять окремого політичного центру, а провадять свою політику кожна на свою власну руку. Отже, повторюю, можна не годиться з концепцією Державного Центру УНР, як консолідаційної бази; але і ті, що не годяться, повинні визнати, що Українська Національна Рада існує вже майже 14 років і, не зважаючи на всі кризи, що вона переходила, за весь цей час була активною не в меншій, але в значно більшій мірі, ніж ті партії, що стоять поза нею; що її діяльність притягає увагу українського громадянства поза батьківщиною; що серед цього громадянства існує поважна кількість прихильників Української Національної Ради, що виявляється насамперед у тому, що всі ці 14 років національна рада та її виконавчий орган діяли лише на засоби, збирані серед українського суспільства; і що таким чином Українська Національна Рада ввійшла в життя українського громадянства як постійний і тривалий його компонент, відсутність якого неминуче утворила б в українському політикумі нічим незаступну порожнечу.

Цим значенням Української Національної Ради в житті української еміграційної спільноти і з'ясовується той інтерес до чергової її сесії, яка відбулася 17-23 листопада минулого року, інтерес, що його виявили не тільки прихильники ДЦ УНР та Української Національної Ради, але і їх противники. Цей інтерес стимулювався ще тим, що сесія, на протилежність до зборів інших політичних організацій, відбувалася публічно; для представників української преси було відведено місце навіть перед столами, за якими сиділи фракції ради; всі, як прихильники, так і противники ради, мали можливість наочно пересвідчитися, як твориться те, що називається «узгідненням політичної лінії» сконсолідованих партій. І треба сказати, що преса цих партій чи то середовищ з цього права широко скористала. Правда, ті репортажі, що з'явилися, дуже далекі від об'єктивності, навіть тоді, коли автор репортажу — маємо на увазі матеріал В. П. Стахова в ч. 12 «Сучасности» — і твердить, що він би хотів «струсити з черевиків найменший порох будь-якого упередження». Але годі вимагати об'єктивності від тих, що не приймають консолідаційної концепції Української Національної Ради і або вбачають у ній конкурента до власного політичного середовища, або, раз ставши на шлях відкинення Української Національної Ради як бази для консолідації, хочуть знайти виправдання дотеперішньої своєї позиції у вишукуванні недоліків і хиб, які виявлялися на сесії і які (це мусить визнати кожний безсторонній спостерігач) є неминучі в кожному політичному об'єднанні кількох різнородних своєю ідеологією, тактикою і ментальністю рівноправних контрагентів.

У мое завдання не входить дискусія з авторами цих репортажів. Стаття в «Шляху перемоги» написана таким стилем, що зовсім виключає якунебудь полеміку з нею. Стаття В. П. Стахова у високій мірі суб'єктивна, і тут треба сказати, що *de gustibus non disputandum*. Більш витримана в об'єктивному дусі стаття Івана Чорнія в «Українському самостійнику», ч. 12. Але я хотів би зупинитися ширше на висновках, до яких прийшли обидва останні автори. Об'єктивний І. Чорній прийшов і до об'єктивного, дещо стриманого, але єдино можливого логічного висновку. «Хочемо вірити, — пише він, — що УНРада і її теперішні керівники докладуть старань, щоб бодай якоюсь мірою направити минуле; при цьому вона, можливо, виявить кваліфікації, які стануть базою для консолідації українських політичних сил на чужині» (підкреслення мое — Є. Г.). Розуміється, вираз «направити минуле» не зовсім вдалий або й цілком невдалий. Та й з контексту статті не зовсім ясно, про яке минуле говориться і що саме треба направляти. Висновок у суб'єктивного редактора суспільно-політичної частини «Сучасности», можна сказати, прямо протилежний: «... п'ята сесія довела, що УНРада з теперішнім комплексом заплутаних у ній персональних та політичних справ такою базою для консолідації стати не в силі». І трохи

дали: «Здається, що треба буде шукати інших можливостей та іншої бази». Розуміється, і цей висновок не є аж надто категоричний: тут фігурує і «теперішній комплекс», і словечко «здається».

У нас на Україні, почувши слівце «здається», казали: «Перехрестись — і перестане здаватися». Отже хай мені вибачить вельмишановний редактор В. П. Стахів, коли я йому скажу: «Перехрестіться, Володимире Павловичу, і тоді побачите, що стосовно „інших можливостей та іншої бази” то Вам тільки „здається”, що вони десь у природі українського еміграційного суспільства існують. Поза Українською Національною Радою, хочете цього Ви, чи не хочете, їх нема. I konia z rzędem, як кажуть поляки, тому, хто спробував би накреслити тільки приблизні контури такої бази. Я вже не кажу про те, щоб на підставі цих контурів побудувати хоч приблизно таку конструкцію, якою є Українська Національна Рада. При всіх її недоліках, хибах, кризах, „заплутаних персональних і політичних справах”».

Українська Національна Рада є єдиною можливою базою для консолідації перш за все тому, що поза нею залишаються тільки три політичні організації, згадані вже вище. ЗЧ ОУН мають, правдоподібно, численне й активне членство. Але ця організація ні з ким не хоче консолідуватися, вона себе вважає за самовистачальну. Я гадаю, що найменше шансів до консолідації з ЗЧ ОУН має ОУНз, до якої — хай тут і я вживу слова здається — належить і пан редактор В. П. Стахів. Шанси на створення такої позаунрадівської бази, як і дотепер були зnikomі, після повернення саме перед п'ятою сесією до національної ради ОУН, змаліли до нуля. І на цьому місці маленька дигресія: справді позитивного в житті української еміграційної спільноти факту поширення бази Української Національної Ради, що був найхарактернішим моментом для п'ятої сесії і визначив такий, а не інший її перебіг, не відмітили ані В. П. Стахів, ані І. Чорній.

Подруге, об'єднання політичних партій можна собі уявити в двох формах. Це може бути комітет, створений ad hoc, для переведення конкретної політичної акції. Такі комітети творилися і в українській еміграції. Вони давали вираз єдності української еміграції в засадничих питаннях визвольної політики; вони були свідоцтвом здорової відпорності українського еміграційного організму проти зовнішніх небезпек. Але своєю природою вони не надавалися для тяглої, постійної політичної праці. Зрештою, як це показує минуле, існування Української Національної Ради не виключає створення таких принагідних об'єднань для певної політичної акції. Хоча з власного досвіду, коли я був головою виконавчого такого роду комітету, створеного для виготовлення меморандуму до ООН і всіх держав, що входять до ООН, у справі більшовицько-російського колоніалізму, ефект акції цього комітету був значно менший, ніж ефект меморандумів, що виходили від виконавчого органу Української Національної Ради.

А другою формою є постійне об'єднання, що буде зватися також національна рада або якнебудь інакше. Тоді всі ті проблеми організаційно-політичного порядку, що сьогодні відбирають час, викликають дискусії, спричиняються до криз в Українській Національній Раді, стоятимуть і перед членами такого об'єднання: і усталення політичної лінії, і обсадження чоловічих місць в екзекутиві, і питання паритетного (або створеного за якимнебудь іншим ключем) представництва в органах такого об'єднання. Рівень таких дискусій може бути вищий або нищий. Ті, що закидають п'ятій сесії низький рівень дискусії, повинні були б усвідомити собі, що коли б їхні представники засідали в Українській Національній Раді, то, можливо, вони зуміли б вплинути на цей рівень у напрямку його піднесення та перетворити «ідейно-політичну бідність п'ятої сесії» (І. Чорній) в її багатство і осягти того, щоби проблема України не «опинилася під плотом» (В. П. Стахів).

Але між нинішньою Українською Національною Радою і тією, що могла б постати, як звичайне об'єднання еміграційних партій, є одна істотна різниця, і то на користь національної ради теперішньої концепції. Маємо на увазі те, що Українська Національна Рада діє в системі Державного Центру УНР. А це означає, що існує інституція президента УНР, який є уособленням державницької концепції української еміграції.

Права президента за теперішньою конституцією чи тимчасовим законом надзвичайно обмежені. Він не керує політикою Державного Центру; провадження практичної політики цілком лежить у руках виконавчого органу та його голови. Але він виконує вельми важливу функцію — функцію суперарбітра між сконсолідованими партіями. На ньому лежить обов'язок берегти легалітет і континуїтет Державного Центру УНР. І інституція президента є однією з головних запорук того, що Українська Національна Рада, не зважаючи на всі кризи, що вона переходила чи переходитиме, буде існувати далі. Кожне інше об'єднання політичних партій напевно не витримало б тих криз, що їх знала Українська Національна Рада, і розпалося б на свої складові частини.

БОГДАН ОСАДЧУК: 3 БЛЬОКНОТА

Давно вже хочеться записувати всілякі спостереження стосовно подій, людей і людських звичаїв. Але наша доба характеристична передусім тим, що люди не мають часу. Не мають його зокрема на рефлексії, на пригадування та записування пережитого, на реєстрування фактів і настроїв сучасного життя-буття. Це явище досить універсальне, бо чужинецькі видавці, соціологи та історики нарікають, що писання мемуарів та щоденників зникає з року на рік. Немає підстави їм не вірити. Але країни демократичного світу знаходяться в умовно кращому становищі, ніж ті частини нашого — і не тільки нашого — континенту, де панують тоталітарні режими власного хову або, що ще гірше, накинени ззовні. В країнах першої категорії зберігаються архіви, цінності яких можна об'єктивно використовувати для студій над недавнім минулим, а сьогодні ще недоступні збірки будуть напевно передані до вжитку майбутніх поколінь.

У нас становище куди критичніше. Скажімо собі правду в очі: це становище катастрофальне. Хто не вірить, хай перевірить. Зоологічний ненависник українства, російський царат оставив нам велику руїну. За тієї доби наші світлі громадяни приступили до праці над історичним минулим народу, починаючи від основи основ, бо від етнології, лінгвістики та подібних царин, — і це було все. Власна державність тривала надто коротко. Кидана повоеваними кризами, бита чужими інтригами, під натиском чисто стихійних подій, коли йшлося про те, «хто кого», себто про справи першорядного значення, наша держава не була спроможна думати про забезпечення духових скарбів нації. Двадцять роки принесли, не зважаючи на деяку короткозорість, а передусім доктринальну обмеженість таких комуністичних діячів, як Скрипник чи Шумський, все ж таки відродження також у царині мемуаристики та історіографії, яке в порівнянні з сьогоднішньою руїною є справжнім Олімпом, хоч ним воно на ділі не було, дарма що ми на рідних землях та на еміграції, згадуючи про те відродження, попадаємо часто в стан екзальтації. Також Галичина, нехай і в вузькому, провінційному та партикулярному виданні, внесла за 20-их, а особливо за 30-их років, коли на схід від Збруча запанувала епоха нищення всього «національного за змістом», видатний вклад у фонд зафіксування історичних подій для прийдешніх генерацій народу. Але

яке ж спустошення настало з ордами гітлерівських хамів, що у своїм людоненависницьким расизмі випалювали систематично і з залізною послідовністю все, що перечило їхній немов би то вищій духовості! А що дала нам для справи громадження історичних пам'яток, для береження історичних фактів наступна доба жорстокого панування черні та півінтелігентів різних мастей у страшні роки 1944-1953?

Руїна за руїною. Удар за ударом. І цьому не видно кінця. Бо чи ж можна повірити нашим червоним гречкосіям, що тепер уже все стало інакше? Безперечно, люди вже не дрижать так за своє життя, як колись. Але щодо всього іншого: дискусії, обмін думок, критичності поглядів, мистецького смаку — змін майже нема. Бачу це на радянській людині, яку можу студіювати у Берліні вже ряд років. Вона й тепер безрадна, і поводить себе часто так, як поводитись і перед смертю «сонечка народів». Але що найбільше вражає, то це комплекси меншовартости перед старшим братом.

Знав я одного земляка, який працював дипломатом у радянському посольстві у Східньому Берліні. Він походив десь з-під Полтави (так принаймні він говорив), прізвище мав клясично українське. Молодий, стрункий, з обличчям спортсмена. По війні попав у дипломатію, не київську (бо вона у наших «малоросів» не стоїть високо в курсі: там платня нижча, чини невисокі, вигляди на ордени кепські), а в «общесоюзну», себто московську. Послали у школи, а згодом, коли він добре вивчив англійську мову (точніше, «американську»), скерували його за океан. Звідти наш землячок приїхав у Берлін. Коротко підстрижений, у вузьких штанах. Його спортова фізіономія нагадувала радше якогось Джімі чи Джона, ніж нашого Івана з Миргорода, і взагалі наш Дипломатенко виглядав радше на американця, ніж на представника «робітничо-селянської» влади. Одного разу — це було в 1959 році, на якомусь «парті» — ми повели політичну розмову. Дипломатенко послуговувався рідною мовою, хоч було видно, що їй постійно не вживає і дещо вже забув. Але цілі фрази виходили йому якось природно, і було видно, що це була мова, якою він порозумівався змалку, в якій мав пластичні асоціації. Нагло прийшли його товариші — росіяни, і то навіть не вищі рангою, бо наш земляк мав досить високу посаду і був радше їхнім зверхником; а проте він відразу перейшов на російську мову. Як дипломат, розмовляючи з журналістом чужої преси і на терені Західнього Берліну, він повинен був з елементарної чемности остатися при тій мові, якою порозумівався до того часу. Або повинен був з огляду на такт запитати, чи не могли б ми перейти на російську, бо його колеги по-українськи не розуміють. Він не зробив ні одного, ні другого, а, як типовий продукт колоніалізму або як циркова тварина, zareагував немов на порух невидимого батога.

З цим зв'язане інше явище, ніж провінціалізм. Під час Брюссельської світової виставки в 1958 р. я оглядав у місті Гент, у тамошньому музеї експозицію: «Золотий вік великих міст Європи». Для кожного мешканця нашого й не нашого континенту, а ще більше для людини, зв'язаної так чи інакше з історією, було приємно й цікаво оглянути всілякі документи ранньої доби розвитку Європи. А країнам було чим похвалитись: моделями будівель, замків та церков і утворами мистців та ремісників з Амстердаму, Утрехту, Лондону, Парижу, Лісбони, Барселони, Марселю, Женеви і Венеції. Старі німецькі міста Авсбург, Кельн, Любек та Люнебург прислали багато свідочств про свій «золотий вік». Данці не забули про свій Копенгаген, а поляки показали, чим за старих часів був прекрасний Краків.

Чому я про все це пишу? Тому, що й Київ мав пропозицію взяти участь у виставці. Можна собі уявити, перед якою страшною дилемою поставлено нашого брата! Просвітянин сталінсько-хрущовського хову відчув себе в гамлетівській ролі: «Бути чи не бути?» З одного боку, хотілося показати, який був колись наш Золотоверхий, кортіло вийти хоч раз у пристойне товариство старої Європи, як колись радили Зеров і Хвильовий. А, з другого боку, душа раба чи то дворянина «нового типу» залякано шептала: «Ніколи у світі, аджеж не можна робити таких божевільних кроків, коли там не буде Москви!» І нічого не допомогло — ні запрошення, ні заохочування поляків, які бажали, щоб Київ показався на Заході. Комплекс «старшого брата» був сильніший. (А, може, й добре, що так сталося, бо хто його знає, чи не зорганізували б наші герої виставки під гаслом: «Киев — мать городов русских». Коли б таке мало статися, то вже краще, що «мати-Київ», оглядаючись на «дочку-Москву», осталася в хаті).

Але ці обидва приклади провінціалізму є відступом від головної нашої думки про жалюгідний стан нашої мемуаристики та архівної справи. Таких одчайдушників, яким був покійний Ілько Борщак і тепер Андрій Жук, з свічкою на цілій еміграції шукати. Скільки багатств вони врятували перед цілковитим забуттям своєю відданістю мемуаристиці! А, з другого боку, скільки визначних громадян відійшло від нас, не залишивши ніяких споминів, хоч дехто відіграв історичну роллю або знав величезну кількість дуже важливих фактів, подій, ситуацій, яких, крім них, ніхто не здатен зреконструювати. Назву кілька прізвищ, носії яких не оставили, на мою думку, споминів (для власної безпеки при листуванні з фанатичними прихильниками чи противниками згаданих нижче осіб додержуюся хронології смертей): гетьман Скоропадський, президент УНР Лівіцький, голова виконного органу УНРа д-р Степан Баран. Або візьмімо т. зв. берлінську групу наших наукових діячів. Всі чотири: економіст Димінський, історик Крупницький, етнограф Кузеля та філософ Мірчук

— померли на протязі останніх років, не оставивши по собі, наскільки знаю, ніяких мемуарів. Якщо моя теза правильна, то вона має жакливу вимову. Всі чотири особи були компетентні, щоб дати наступним поколінням картину українсько-німецьких взаємин між обома світовими війнами, тобто за Ваймарської республіки, а згодом при гітлерівській диктатурі. Обидва періоди з погляду української історії дуже важливі, бо ми все ще не маємо багатьох елементів для точного відтворення розвитку політики, яка принесла нам страшні втрати. На таке ставлення до історії є тільки один лік: апелювати, грозити, примушувати людей, щоб вони писали спогади. Вони можуть бути здепоновані в наукових інституціях до того часу, який автори вважатимуть для публікації відповідним, щоб таким чином уникнути непотрібної полеміки, закидів або й політичних процесів. Але писати треба. На це немає ради. Отже, великі й малі діячі, жерці культури й пожирачі хліба, пишть мемуари! Цим зробіте більше для «неньки», ніж панахидами та воюючими промовами.

Р. С. Деponування споминів у сейфах або в опанцерених касах повинно бути явищем радше вийнятковим, ніж повсякденним. Перипетії могли б поставати хіба тільки на тлі документації про розлам в націоналістичному русі або на тлі еміграційної політики в лоні УНРади, і тут замирюючий фактор часу міг би відограти позитивну роллю. Щодо спогадів, які стосувалися б до часів перед революцією, періоду між обома світовими війнами та воєнного періоду, головню в царині російсько-українських, німецько-українських та польсько-українських взаємин, потреби в якійнебудь асекурації немає.

НАУКА І ПОЛІТИКА

ЛЕВ ВІЛАС: ВЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ І «ТЕРИТОРІЯЛІЗМ»

(1908 — 1910)

„Należąc do warstwy, która dobrowolnie znaczenie wszelkie w ówczesnym ukraińskim życiu narodowym utraciła, uświadomił on sobie jasno, że teraz pozostaje mu do wyboru dwie drogi: albo pójść za większością swej braci szlacheckiej i znaleźć się w obozie przeciwników swego narodu, albo pójść do kozaka Palija, spaliwszy wszystkie mosty za sobą, zerwawszy z całym swym życiem poprzednim, w innym otoczeniu i w zupełnie odmiennych warunkach spędzonym. Wiedziony poczuciem obowiązku i miłością do swego narodu, Bratkowski wybrał to drugie...“

(„Przegląd krajowy“, ч. 3, 1909)

I

На брак інтересу до Липинського (на який не так давно ще нарікав покійний Дмитро Дорошенко) в останні роки — очевидно, якщо йдеться про еміграцію — не можна вже скаржитися. Такі що автор цих рядків серйозно питає себе, чи не личить йому виправдатися перед читачем, що з'являється ще одна стаття на цю тему.

Якщо таке виправдання дійсно потрібне, то найдоцільніше буде, замість боронити себе, обвинуватити інших. Не так, очевидно, в тому, що про Липинського писали забагато, а скоріше в тому, що не зуміли достатньо обґрунтувати перед читачем свій інтерес до Липинського і збудити зацікавлення в читача. Бо хіба ж можна вважати «реабілітацією» свого інтересу те, коли автор — як, наприклад, недавно у своїй, як звичайно, темпераментній та цікавій статті в «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» Ярослав З. Пеленський — кінчає свої міркування фразою: «Вже за його (Липинського — Л. Б.) життя, а ще більше після його смерті, на Сході Європи мали місце зовсім інші процеси і політичні течії».

Це не значить, що це твердження не відповідає дійсності. Але воно сугерує читачеві (може, і всупереч інтенції його автора), що мірилом і критерієм значення людини є безпосередній успіх.

Тут мене напевно поправлять, що ця негативна оцінка іде на конто Липинського «як політика», а не Липинського як «історика» або як «мислителя». Але, запитаю, хіба можна відділити «Липинського-політика» від «Липинського-історика», «Липинського-мислителя», «людину» взагалі? Чи таке відділення лянцетою і, консеквентно, засудження одного, а схвалення «другого Липинського» може бути

чимсь більшим, ніж грою і введенням думки (своєї і чужої) в заблуд? А якщо так, то чи не є подібною грою, коли інший автор радить читати і досліджувати творчість Вячеслава Казимировича тому, що «основні моменти його творчости», коли відкинути його вже застарілі і нереальні монархічні проекти, є плідним ґрунтом для нашої ідеологічної творчости? Чи не є грою (залишаючи на боці питання про вибагливість такої гри) розчленувати органічну (як сказав би Липинський) особистість і гратися (немов дитина забавками) її «disjesta membra», не помічаючи, що вони — відірвані від цілости — втратили не тільки свою первісну функцію, але й свій характер, що замість живої людини в наших руках опинилися члени трупа? В якій формі можна «скористати» з творчости людини без того, щоб відчуті і сприйняті її внутрішні імпульси, справді зрозуміти і засвоїти собі її думки, що є плодом і філософією всього її духового та емоційного життя? Як можна зайняти плідний стосунок до автора, не виробивши собі внутрішнього органу, який реестрував би джерела і натуру його хотінь та прагнень, не переживши наново його екзистенційних рішень, полетів його надій, драматики його конфліктів, розпачу його заламань? І, може, найважливіше: не відчувши і не врахувавши ритму його мови? У цім бо ритмі криється вся особистість; ритм є особистість, не відбитка її мови, її мислення; це — мислення і мова в одному; поєднані логос і легей, логос і міт. Мова Липинського не тільки висловлює його концепцію, його образ світу: вона втілює їх у собі, вона є цією концепцією. Її треба перечитувати все наново, треба «забутися» в ній — щоб виробити собі для неї відчуття, «зрозуміти» її — беручи zarazом участь, стаючи частиною світу, який вона створила, покликала до життя. Вона є формою пізнання. Хто хоче будувати з її цеглин свою власну хатину, схожий на того туриста, що на Акрополі шукає за будівельним матеріалом.

Може, найбільш характерною і важливою рисою модерної розумности, модерного раціоналізму, який знайшов свій найповніший вияв у модерній науці, є те, що він розвинувся з християнської догми і в боротьбі з нею. Звідси його — невідома, наприклад, в античну добу — емансипація від буття і стремління над ним панувати, звідси тенденція перервати зв'язок між собою і буттям, відгородитися і абстрагуватися від своєї тілесности, вважаючи її за цілком побічну, несутєву. Звівши людину до ідеї, атома, ланки процесів, він, з одного боку, здегуманізував її, з другого — відібрав їй усі завдання, цілі і весь сенс життя, заступивши їх данайським даром «прогресу» і «свободи» з безконечно експансуючими, ростучими, отже фактично незримими межами, які людина відчуває як чимраз нестерпніший тягар, що невблаганно прирікає її на кінцеву невдачу — на екзистенційне заламання.

Ті, що відчували це найбільше боляче (ступінь відчуття — цілком індивідуальний), звичайно, віддавна старалися ці «поступ» і «свободу» в якийсь спосіб обмежити, замкнути їх у рамках мітичного ду-

мання, припасувати їх до дійсної, конкретної, тілесної людини. Цей їх гуманізм підносить на щит людину, яка не стала ще особистістю, людину перед-раціональну, яка знаходить своє заспокоєння в спільноті, отже на практиці вимагає зрезигнувати з того, що робить людину щойно повною людиною, вивершує її — з логосу.

Визволення від думки і акції, які, через безконечний поступ і анархічну свободу ведуть до дегуманізації, може прийти, на їх думку (що була теж думкою Липинського) тільки від думки і акції, що повертають назад від ідеальної, безтілесної до конкретної, тілесної людини і таким чином прямують до гуманізму. При чому не є рішальним, чи скеровані в цій напрямі думки та акція справді свою ціль повністю досягнуть, а те, чи вони є наявні, те, чи існують люди, які присвячують себе цим ідеалам, взагалі ідеям; чи між різними думками, течіями, клясами, навіть націями існує безупинна (хоч і по змозі мирна) боротьба; бо тільки існування такої боротьби створює передумови для постанови рівноваги, «l'équilibre social» (за висловом жєневського вчителя Липинського, Вільфредо Парето), рівноваги, яку можна спровадити до рівноваги між тілом і духом, між раціональністю і ірраціональністю, між мітом і логосом. Бо ірраціональний елемент людини є такою самою дійсністю, як і раціональний, бо він є призначенням людини, завданням якої є ці два первні між собою погодити — думка, на яку натрапляємо вже у св. Томи Аквінського, що твердив про поєднання в людині тіла і духу, називаючи її «тілесним духом».

З огляду на цю взаємопов'язаність у Липинського логосу і соми, аналіза тільки його логосу не в силі вловити повноту його особистости або навіть правильно оцінити його теорії — отже і актуалізувати його в нас — так довго, поки не доповнити її аналізою його мітосу, що є неначе базою для раціональної надбудови, раціоналізацією якого є його ідеї, що носять на собі печать кінцевої невдачі, на яку кожне творче людське життя приречене і в якій воно знаходить своє вивершення. Тільки тоді зможемо ту невдачу оцінити, тобто встановити її цінність для нас, а в висліді — її для себе скапіталізувати.

В цій статті роглядатиметься короткий, бо дворічний (приблизно від серпня 1908 до серпня 1910), але важливий для кристалізації поглядів Липинського і дальшого його життя, період. При цьому я спираюся майже виключно на: а) його брошуру «Szlachta na Ukrainie», Краків, 1909, закінчену, як виходить з передмови, в серпні 1908; б) його статтю, вміщену в двотижневнику «Przegląd krajowy», pismo polityczne, spoleczne, ekonomiczne i literackie, ч. 1 (30 квітня — 13 травня) — 10 (7/20 листопада) 1909, Київ *); в) збірник праць під назвою «Z dziejów Ukrainy, Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antono-

*) Ярослав З. Пеленський у згаданій уже статті в «Jahrbücher f. Gesch. Osteuropas», зошит 2, 1961, стор. 246, згадує теж ч. 11-12, що мало б повнитися в 1910 р. Однак це число не було мені доступне.

wicza, Paulina Świąćckiego, Tadeusza Rylskiego, pod redakcją Wacława Lipińskiego», передмова до якого («Do czytelnika z ziemi ukraińskiej») написана в серпні 1910 р.

Кілька слів пояснення про це обмеження щодо джерел і місця. Воно є вислідом не тільки фактичної, невеликої їх кількості, а і методичної настанови, яка виходить із заложення, що вся секундарна література — спомини сучасників, дотеперішня література і т. д. — не є автентичними першоджерелами, а являє собою більше або менше суб'єктивні інтерпретації феномену Липинського, бачені через чуже посередництво; абож вони є (на додаток) згаданою вище спробою раціональної аналізи логосу, відірваного, всупереч інтенції Липинського, від його «підстави».

«They are philosophers or they are fools, they are no men», — каже Джілберт К. Честертон устами Вейна, героя своєї повісти «The Napoleon of Notting Hill» (1904), книжки, цитованої згодом Липинським, автор якої був виразником близьких Липинському ідей, — live... rejoicing from age to age in some thing fresher than progress — in the fact that with every¹ baby a new sun and new moon are made... And the doom of failure that lies on all human system does not in real fact affect them any more than te worms of the inevitable grave affect inevitable grave affect a childern's game...»

II

Починаючи від поділів Польщі в 18 столітті і до постановня польської держави у висліді першої світової війни, польське інтелектуальне життя кристалізувалося коло питання ліквідації польської державности та шляхів, що можуть привести до її відродження. Самозрозуміло, що відповіді на це і зв'язані з ним питання державно-національного існування стояли весь час у центрі уваги польської історіографії.

Кардинальне питання української історіографії в той час звучало інакше, що можна пояснити відмінністю історичного минулого, обставин, які привели до втрати обома народами державности, ступенем їх політичної та суспільної зрілості, а також умовами, в яких вони згодом опинилися.

Старшинській та дворянській українській політичній верстві, в руках якої аж до середини 19-го століття скупчувалося українське інтелектуальне життя, ішлося про вяснення обставин, серед яких козацька Україна попала «під високу царську руку», точніше, про доведення, що цей перехід наступив з української сторони добровільно, що Україна не була завойована, а поєдналася з Московщиною, «як вільні з вільними». Настоюючи на цьому, ця історіографія нагадувала російському урядові (з огляду на цензуру ставити вимоги було не те що небезпечно, а не можливо), що українсько-козацька старшина, як репрезентант козацтва, яке власною силою звільнилося

від польського панування, має право, якщо не на автономію в рамках російської імперії, то бодай на якусь участь у співвирішуванні долі України або хоч при її адмініструванні; далі йшлося їй вже тільки про зрівняння в правах із московським дворянством, на що потрібні були історичні аргументи. Не диспонуючи ніякою фізичною силою на те, щоб здійснити свої дезидерати, історіописання служило козацькій старшині моральною зброєю чи радше принукою; заявляючи про свою лояльність до царської влади, українська старшинська історіографія висувала перед російською владою моральну вимогу лояльно ставитися до переяславських статей, звертала її увагу на своє партнерство і на обопільність обов'язків, які випливають з цього партнерства для обох сторін.

Проти цих вимог, цього штандпункту, власне проти дворянського історіописання, як такого, звернулася від середини 19-го століття т. зв. народницька історіографія. Її представники, вважаючи себе за експонентів досі пригнічених, закріпачених, позбавлених голосу народніх мас, відмовляли старшині-дворянству права когонебудь іншого репрезентувати, крім їх власної, в очах народників морально занепалої верстви, банкрутство якої достатньо доведене її повсякчасним гнобленням і експлуатуванням народу, зрадою його інтересів, закріпаченням народніх мас. Цим старшинська верства не тільки позбавила себе права ставити комунебудь якінебудь моральні вимоги — вона скомпромітувала теж до решти суспільно-державний устрій, державу-гетьманщину, яку вона створила та репрезентувала і до якої народники поставилися крайньо вороже. Цим українське дворянство в очах народників виявило свою повну ненадійність і неспроможність стати на чолі народнього українського відродження, нового інтелігентського руху, який клич цього відродження — пробудження, усвідомлення мас — виписав на своїм прапорі, відродження, що мало бути неминучим етапом у поступі людства до його кращої долі, до кінцевої перемоги правди на землі. Своє завдання українські народницькі історики вбачали у висвітленні тих моментів української історії, в яких ті «завдатки будуччини», у формі її антиципації, були вже раз здійснені в українському історичному процесі, що мало місце, на їх думку: а) в стару, ранньо-історичну добу до приходу варягів на Україну; б) після знищення Київської держави, під «слабою» владою татар; в) на початках козаччини; г) взагалі в ті моменти української історії, коли народні маси на короткий час (під час народніх повстань) скидали з себе державно-панське ярмо. Підкреслюючи в своїх працях негати́вну роллю в українській історії правлячих (теж українських) верств, вони постулювали конечність і неминучість нового соціального ладу, нового проти-панського, протиексплуатаційного, безкласового суспільства майбутнього, організатором якого має стати нова, понадклясова українська інтелігенція.

«Вихований в традиціях польської культури», як В. Липинський

сам про себе говорив, він живився і жив її питаннями і її проблемами. Застосовуючи ці питання до українського ґрунту, скеровуючи їх на український історичний процес — питання про причини упадку української державности, а також і про шляхи, які доведуть до побудови національної української держави, Липинський був у нашій історіографії та політичній думці тим потрібним ферментом, що розкривав нові обрії і показував вихід із народництва, яке, вже виконавши на той час свою роль, перетворювалося чимраз більше в сліпий кут української політичної і культурницької думки. Пристаючи до українського руху, репрезентованого тоді майже виключно українською народницькою або соціалістичною інтелігенцією (що недавно відколосалася від народницької і не могла заперечити свого близького з нею споріднення) Липинський, як її союзник, не вважав за доцільне від самого початку поборювати її ідеали, вступати з нею в ідеологічну боротьбу, бо в існуючих обставинах це нічого доброго для обох сторін не могло принести. Це однак не значить, що він приховував свої погляди на народницькі ідеали — для цього він був людиною достатньо одвертою. Він висловив їх відкрито, хоч і стримано, з поблажливою, більш або менш делікатною іронією, характерною для добре вихованих і добросердих людей, що схильні крізь пальці дивитися на слабості і фантастичні задушевні мрії інших, немов би йшлося про життєво ще незрівноважених юнаків — дарма що ці «юнаки» часто вже мали лисину і довгі сиві бороди, а Вячеславові Казимировичу було тоді щойно 26-28 років. Даючи слово Липинському, свідомо уникаємо перекладати польський оригінал, бо переклад сам по собі уже є інтерпретацією.

Липинський говорить про революцію 1648 року і звертається проти обвинувачень народницької історіографії (маючи на увазі не в останню чергу М. Грушевського) щодо «Хмельницького і Ко.» у зраді народніх інтересів:

В ході цієї революції («Z dziejów Ukrainy. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy», стор. 536-539) «Warstwa szlachecka stała się najpotężniejszą warstwą w narodzie, morzem krwi swojej i bezgranicznym poświęceniem zdobyła sobie przodujące stanowisko, i stąd jej dążność naturalna do przewodniczenia w życiu politycznym Ukrainy... do podporządkowania swym interesom interesów innych stanów i warstw ówczesnego ukraińskiego społeczeństwa». I тому теж у національним революційнім її будівництві «trudno dopatrzeć się hasel społecznego przewrotu... stworzenia na gruzach latyfundiów nowego ustroju społecznego na ekonomicznie niezależnej masie włościańskiej opartego. Nie miał niestety*) Chmielnicki takich planów ani wówczas, gdy rewolu-

*) Словом «niestety» Липинський висловлює своє співчуття ідеології народників, що зовсім не значить, що сам він їх погляд поділяє; так той, хто випадково попав на похорон, складає кондоленції родичам небіжчика, хоч і не поділяє їх смутку.

cyjna energia mas ludowych dosięgła najwyższego napięcia, ani później, gdy „czerń“ swych przewódców w ręce polskie i moskiewskie częstokroć wydawać zamierzała. Nie miał, bo i mieć nie mógł. Bo kozaczyzna, jako warstwa ziemiańsko-wojskowa, wychowana była w zwyczajach pobierania „stacyi“, t. j. daniny z ludności włościańskiej w postaci „chleba kozackiego“, im, obrońcom kraju; słusznie w ich mniemaniu należnego, była (nawet w swych żywiołach najbiedniejszych) wyraźnie i wówczas i potem od ludności włościańskiej i jej interesów murem arystokratyzmu wojskowego odgraniczona. Bo hetman i starszyzna kozacka, w pojęciu ładu społecznego ówczesnej Rzplitej wyrosli, byli, jako politycy polityczni, rewolucjonistami politycznymi i narodowymi w stosunku do Rzplitej i rewolucjonistami socjalnymi w stosunku do uciskających kozaczyznę i średnio-zamożną szlachtę magnatów, lecz nie byli reformatorami społecznymi, dążącymi do nowego ustroju, o którym w dodatku wyobrażenia mieć nie mogli. Więc w ugodzie Zborowskiej, zachowującej stosunki poddańcze ludności włościańskiej nie możemy dopatrzeć się zdrady interesów ludowych dla tej prostej przyczyny, że o zupełnym zniesieniu poddaństwa przewódcy powstania nie myśleli nigdy. I my dziś możemy żałować, że się inaczej nie stało, ale czynić winnym Chmielnickiego za to, że w wieku 17-ym nie miał i nie bronił idei ekonomicznej emancypacji włościan, w setki lat później pod wpływem narodzin nowego kapitalistycznego ustroju, powstałych, nie mamy prawa i zamiaru, gdyż rozpatrywanie zjawisk ówczesnych pod dzisiejszym kątem widzenia do zadań historyka nie należy».

Ця довга цитата добре характеризує як становище Липинського до народницької історіографії, так і його власне уявлення про Хмельниччину. Варто звернути увагу на ще один цікавий і важливий момент: як відомо, народницька історіографія (в тому числі і М. Грушевський) клала на конто Хмельницького і провідних козацьких кіл величезні матеріальні і людські втрати, яких український народ зазнав у ту добу, називаючи їх «марнотратниками дорогоцінного національного капіталу». Те, що в їх очах було безхосенною втратою «капіталу», в очах Липинського було чимось зовсім іншим.

«Walka z tak potężnym wówczas przeciwnikiem (Польщею — Л. Б.) pochłoneła olbrzymią masę energii politycznej i duchowej narodu. Dla nas ludzi XX wieku ślepo wierzących we wszechmoc twórczą mów parlamentarnych, uchylających pobożnie czoła przed potęgą czernidła drukarskiego i piór dziennikarskich, patrzących na życie i rozwój społeczeństwa przez pryzmat nastrojów literackich, lub budujących przyszłość narodu na zwiększeniu produkcji nabiału naprzykład — może się wydać niezrozumiałą ta dobrowolna danina z krwi własnej... którą złożył wówczas nasz naród za swą swobodę i za wyzwolenie w ofierze». Але якраз цій «добровільній данині» ми завдячуємо, що ще сьогодні існуємо, як народ, — думає Липинський (там же, стор. 147).

Сарказм, з яким 28-літній Липинський говорить про своїх демократичних, поступових українських друзів з народницько-соціалістичної інтелігенції, є так явний, що годі солідаризуватися з думкою Я. З. Пеленського, який вважає, що тільки під впливом подій 1917-18 року Липинський перейшов з демократичних на консервативні та автократичні позиції. Те, що для народників було «марнотратством народнього капіталу», є для Липинського «величезною масою політичної духової енергії» (варто звернути увагу на словник: «капітал» є поняттям пасивним і матеріалістичним, що асоціюється з «зиском» або «втратою»; «енергія» — динамічним, що асоціюється з акцією, з діянням, з духовістю), змобілізованою народом у критичній ситуації і добровільно зложеною у формі данини з власної крові для досягнення свободи, данини, яка власне ніколи не може піти намарно, якій пізніші покоління завдячують своє національне існування. Своїх земляків з народницького табору Липинський апострофує як утопістів, які, задивлені в цифри продукції (набілу!), очікують від них позитивної розв'язки української проблеми і словами та чорнилом хочуть досягнути тієї розв'язки, яка дається тільки напруженим зусиллям і готовістю всього народу до чину; які не знають і не думають про те, що завданням провідної верстви є якраз викликати ту готовість народу до жертв для досягнення свободи і скапіталізувати посталу тим чином величезну енергію для забезпечення цієї свободи.

І, нарешті, ще одна важлива, засаднича різниця між народницькою концепцією українського історичного процесу, репрезентантом якої був тоді Грушевський, і концепцією молодого Липинського. Грушевський уявляє собі цей процес у формі гегелівської тріади («Історія України-Руси», том I, стор. 16; третього видання стор. 20), в якій княжа доба є тезою, козацька — антитезою, «що доходить до синтези в столітті українського відродження» (тобто в 19-му столітті). Синтезу має створити власне українська інтелігенція, «що появилася на тім новім ґрунті під впливом нових ідей», які мають зв'язати «в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією» і таким чином завершити синтезу, отже і дотеперішню історію, що характеризувалася протиріччям між народом і пануючими, пригноченими і експлуататорами.

Липинський не був схильний наділяти інтелігенцію такою месіаністичною ролюю в історичному процесі, яку призначив для неї Грушевський. Історію України ділить він не на три, а на два періоди: а) період княжий, в якому «репрезентантом, елементом життя політичного і національного» були княжі дружини, коли Україна звалася Руссю, і б) період «козацько-народній (з його теперішньою фазою — сучасним українським демократично-емансипаційним рухом)», в яким постала «спільна національна назва — Україна» і коли провідним чинником політично-народнього життя стала «українська козащина» («Z dziejów Ukrainy», стор. 49-50). Ця схема оставляє від-

критим питання, хто стане на місці козацтва новим формуючим чинником в українській історії в нашу добу. Що більше, визнаючи цю добу як продовження козацької, ця схема оставляє невіршеним питання, чи взагалі така нова верства є потрібною, чи не буде це та сама верства, що вже стояла на чолі козацтва — козацька старшина і стара українська шляхта. Одночасно періодизація Липинського не оставляє сумніву, що наша доба є нічим іншим, як тільки продовженням козацької доби, що йдеться про ті самі процеси, які мали місце і тоді, що перед сучасним поколінням стоять до розв'язання ті самі проблеми, що й тоді.

На відмінність від народників, для яких «альфою і омегою» історії був простий народ, точніше, селянські маси, Липинський від самого початку в центр своїх дослідів поставив українську шляхту. Це можна пояснити просто: тому, що він сам був шляхтичем. Але таке «пояснення» нічого б не пояснювало, бо, як відомо, «народники» лише винятково походили «з народу», зате нерідко були поміщиками (наприклад, родоначальник народницької історіографії — М. Костомаров). Не треба тратити з очей такого моменту: коли В. Антонович, Т. Рильський та інші діячі попереднього покоління поверталися до свого народу, щоб служити йому як селяни (Рильський) або як інтелігенти (Антонович), служили йому аполітично, Липинський повернувся, щоб служити йому політично, як шляхтич, як член провідної політичної верстви, яким він хотів і далі залишитися. Як шляхтич він задумується над функцією шляхетського стану, що уявляється йому функцією еліти (уживши терміну його женецького вчителя — Парето) в житті українського народу в минулому, щоб з'ясувати собі і решті спольщеної, колись української шляхти, справжню рацію її — і свого власного — існування, своє дійсне і властиве завдання.

Фактично Липинський продовжує на українському ґрунті дискусію, що довший час велася в польському суспільстві, дискусію, що в нас була унеможливлена і через те, що українська шляхта як українська суспільна верства вже перестала існувати в нас у 19-му столітті і до дискусії з народниками не зголосилася, через що дискусія перетворилася в народницький монолог. Цей монолог ставав дедалі згубнішим для нашого нормального національного розвитку, і вихід з цього сліпого кута мало принести створення консервативного тавору, що його Липинський намагався опісля здійснити.

«Zbudził się dziś do życia i nasz naród: Naród Ukraiński. Bezpownotnie minęły dla nas nareszcie czasy uśpienia». — Na «hasło życia...» ożwały się wszystkie komórki, wszystkie części składowe rozczłonkowanego, złymi losy półwiartowanego naszego narodowego organizmu.

«Czy na uboczu mamy pozostać tylko my — krew z krwi i kość z kości ukraińskiego narodu — jego część nierozdzielna, którą oderwała niegdyś przemocą od pnia ojczystego państwowość polska, znacząc nas później wiadomem piętnem odstępstwa: językiem innym i kulturą obcą.

«Czy tylko my jedni pozostać mamy dla olbrzymiego drzewa narodu naszego tym jednym konarem martwym...?»

«Wszak i my mamy prawo do życia. Mamy prawo iść tam, gdzie w otwartym polu wre czysta walka o możliwość ludzkiego, w uszlachetniającą formę narodowej kultury ubranego życia dla milionów, które ziemię ukraińską swą krwią i swym potem od wieków polewają. Mamy prawo ze wskazanej nam, przez różnych — jak mawiali ojcowie nasi — zabieżańców, uторowanej i wygodnej drogi od obowiązków względem ludu naszego i ziemi naszej odstepstwa — zawrócić... mamy prawo do szeregów dzisiejszych, pełnych poświęcenia pracowników ukraińskich się przyłączyć... I prawa tego nikt nam odmówić, ani nikt nam dawać nie może, bo to jest prawo nasze» («Z dziejów Ukrainy»; «Do czytelnika», стор. IV-V).

I тут, при умотивуванні цього свого кроку, що визначив усе його життя, що привів його в консеквенції до повного розриву не тільки з усім його оточенням, але і з власною його родиною, з польським «шляхетським народом», кроку, до якого він закликає весь свій спольонізований (а на Лівобережжі зрусифікований) стан, — Липинський посилається на моральний імператив.

«Mamy to prawo, a posiadamy prócz tego obowiązki.

«Bo jeśli, sami nie pracując fizycznie, z pracy rąk mas ludowych narodu ukraińskiego żyjemy, to zwrócić temu narodowi w postaci wartości kulturalnych swój dług powinniśmy. Bo jeśli przodkowie nasi ongi, w okresie powszechnej ruiny ukraińskiej... polską przyjęli kulturę, to odkupić ich winę i do odrodzenia narodu... w miarę sił naszych dopomoc obowiązek mamy» (там же).

Отже, на відмінність від «хлопоманів», представників «розкаяних -- перед народом, за провини свого стану — дворян», Липинський кається і каже каятися не через шляхетство, а через невиконання шляхетських обов'язків. На своє формальне, зовнішнє шляхетство треба заслужити внутрішньо; треба виконувати шляхетську функцію, яка полягає в тому, щоб «w pierwszych szeregach iść» — «wiele bo się wymaga od tych, którym wiele jest дано» («Szlachta na Ukrainie», стор. 88). Коли шляхта стане знову справжньою шляхтою, дійсною провідною верствою, тоді суспільство почне знову функціонувати, відновиться, стане нормальним суспільством — в цьому суть політичного світогляду Липинського, зведена до найпростішої форми.

Так було в минулому, коли завдяки своїй суспільно-політичній функції шляхта була важливим органом суспільно-державного життя. Тільки занедбання цієї функції, тільки те, що шляхта зреклася своїх обов'язків, перестала їх виконувати, спричинило, що вона стала згодом галапасом на народнім тілі, «bołączką», що «prędzej czy różniej z ciała narodu usunięta być musi», якщо вона не почне знову виконувати свою суспільну функцію. Але і цей закид стосується не до всієї шляхти, а до її більшості, що пішла дорогою інерції. I тепер, шу-

каючи «нових підстав», на які шляхта могла б сперти «*rację swego bytu*» («*Szlachta*», стор. 57), Липинський пропонує взяти за приклад ту пригорщу української шляхти, яка в найнесприятливіших умовах старалася виконати свої суспільні шляхетські обов'язки, постійно ризкуючи і часто накладаючи за це своєю головою. Зв'язані з цим питання Липинський обговорює в книжці «*Szlachta na Ukrainie*».

III

В передмові до «*Szlachta na Ukrainie*», написаній в серпні 1908 р., Липинський стверджує, що «осною до цієї книжечки послужила мені доповідь, яку я виголосив 4 серпня 1908 р. в одному з міст Правобережної України». Оголошуючи її друком — продовжує автор — він хоче: а) звернути увагу польського суспільства на Україні на конечність ясно усвідомити собі своє становище до українського відродження; б) дати причинок до усвідомлення собі цього становища, представляючи його так, як його бачить та частина спольщеної в історії української шляхти, яка вважає тепер себе українською, хоч, зазначає автор, він не говорить від її імені, а з'ясовує свої особисті погляди. Ціль, яку він собі при тому ставить — це викликати ширшу дискусію, яка повинна спричинитися до висвітлення нашого — відвічних («*rdzennych*») мешканців України — ставлення до її народу, при чому серйозну перепону до такої дискусії він бачить у відсутності відповідних пресових органів. З огляду на це він висуває думку видавати неперіодичні публікації-альманахи.

В першій частині книжечки (стор. 5-36) Липинський дає короткий нарис історії України, починаючи від пояснення слів «Україна» і «український», з яких перше вживалося досі в польській літературі як поняття географічне, для означення південної частини колишніх польських посілостей на сході. Використовуючи для свого короткого нарису 6 томів «Історії України-Руси» Грушевського, що тоді вже появилися, Липинський зовсім не піддався історичній концепції її автора (про що частинно ми вже говорили раніше). Наприклад, держава для Липинського — це «*organizacja narodowości*» (стор. 11), «*społeczeństwo zorganizowane*» (стор. 20), форма суспільної конструкції, тоді як для Грушевського «суспільство» і «державна» — це дві не тільки різні, але й ворожі одна одній речі. Тому, цілком послідовно Липинський оцінює занепад державно-політичної організації Русі і феномен т. зв. «татарських людей» негативно, як поворот від державної організації до переддержавного, нездиференційованого примітивного стану (стор. 12). Литовсько-руську, а згодом польсько-литовську державу Липинський розглядає як терен боротьби між Литвою, Білорусією і Україною, з одного боку, і Польщею, з другого, за політичну перевагу, а тим самим за долю самого Великого Князівства Литовського (стор. 14). Це князівство, що «в своїх правлячих та упривілейованих сферах складалося з елементів різних етнографічно і суспільно, але досі органічно пов'язаних спільною політично-

державною думкою», почало, після злуки з Польщею і прийняття католицизму литовською аристократією, розкладатися на ворожі одна одній групи з різними аспіраціями. «Католицька вже тепер литовська аристократія, що разом з новою вірою одержала нові привілеї, тим сильніше почала виступати проти твердо ще тоді своє східне „благочестя” заступаючої білорусько-української аристократії» (стор. 14-15). Поразка в боротьбі з польсько-литовським військом Жигмонта (1435) була рівнозначна остаточній поразці «цвіту шануючої своєю національну гідність тогочасної руської аристократії».

При кінці 15-го і в 16-му столітті «побіч аристократії появляється нова кляса дрібної шляхти („ziemiaństwa”), яка поволі починає виломлюватися з-під магнатського насилля і з усієї сили змагає до унії з Польщею — країною золотої шляхетської свободи, в якій немає магнатських, а є тільки шляхетські привілеї» (стор. 17).

Люблинська унія відкрила греблю, і на Україну кинулися польські колоністи і культуртрегери. Під їх впливом повільна польонізація української шляхти, що відбувалася досі за посередництвом Литви, почала набирати чимраз швидшого темпа. У висліді польонізації шляхти збільшилася прірва між нею і народніми масами, які ніколи не даються зденаціоналізувати. Беручи взір із чужого приходня, з громадянина своєї землі український шляхтич ставав поволі колоністом, що керується тільки особистими мотивами. «Колоніст несе свою батьківщину з собою, найшкурніші його інтереси є для нього мірилом державних інтересів», — повторює Липинський за польським істориком Шуйським (стор. 18-19).

На початку 17-го століття тогочасному, за нечисленними винятками спольонізованому українському шляхтичеві могло здаватися, що все в найкращому порядку, що «ten „nędzny” naród jego, coraz bardziej już tylko przez „chłopstwo” i „hultajstwo kozackie” reprezentowany, mocno wzięty w narzuczone mu z zewnątrz karby państwowe, nie przypomni już nigdy o swoim istnieniu, nie zaśpiewa już nigdy dum nienawiści pełnych o szlachcie swojej, która porzuciła go, wedle jego prostego, „chłopskiego” rozumienia „dla państwa węzykoho, dla łakomstwa nieszczasnoho”. Mylił się jednak bardzo ówczesny szlachcic ukraiński».

В революції Хмельницького «стали один проти одного представники двох тогочасних потуг: Іван Богун і князь Ярема Вишневецький. Іван Богун, виразник свободолюбного, не терплячого кайданів козацтва, і князь Ярема... що, як добровільний найманець чужої держави, чужих колоністів, старався цей свій народ... здушити і обернути в покірного слугу, невільника чужого народу» (стор. 19-20).

Польща, що, як держава, від часів козацьких воєн швидко занепадає, завдячує князеві Яремі, своєму синові чужої крові, повне банкрутство своєї ідеї т. зв. «культурного посланництва» на Сході (стор. 21).

«Переможений спільними силами двох своїх сусідів, український народ знову мусів схилити свою голову в ярмо неволі... і як давніше українська шляхта для переможної польськості зреклася свого народу, так тепер козацька старшина за одержувані клясові права і привілеї почала зраджувати свій народ і вкінці перетворилася в російське дворянство» (стор. 22).

«I naród ukraiński, jak niegdyś w wieku XVII, znów w ziemię przemocą wdeptany został. Znów go niemego, krwią zbroczonego do pługa wprzęgnięto i znów kazano mu wytwarzać w pocie czoła „bogactwa“ na hodowlę obcej „wyższej“ kultury przeznaczone. I zdawało się, że naród ukraiński przestał istnieć, że samo imię jego zostało już wykreślone z listy żyjących...»

«Było to jednak złudzenie wielkie, bo „ne wmyraje dusza nasza“ — nie umierają idee w imię krórych ludzie krew przelewali. Równocześnie ze ztłumieniem ostatnich przebłysków samodzielnego polityczno-społecznego życia ukraińskiego narodu rozpoczęło się jego odrodzenie kulturalne» (стор. 25).

Незабаром «z nielicznych narazie i w sobie zamkniętych kółek inteligencji, z dziedziny literatury, nauki i folkloru idea odrodzenia narodu ukraińskiego, pragnąca przedewszystkiem dla tego narodu wyższych i doskonalszych form życia zbiorowego, przeszła prędko w dziedzinę polityki» (стор. 27).

Липинський коротко зупиняється на Кирило-Методіївським Братстві, на «Основі», нарешті на переслідуваннях української інтелігенції, яка згодом, під їх впливом «упала на дусі», за винятком **одиниць з «залізною волею»**. У висліді народ, «позбавлений всякої культури, що може розвиватися тільки на національнім ґрунті... колись на своїй землі вільний і свобідний... дійшов до такого ступеня занепаду, як це ми бачимо сьогодні» (стор. 29).

Але, як тільки під впливом подій 1905-1906 рр. постали дещо кращі умови «на нашій Україні, де кілька років тому не було майже нічого специфічного українського, маємо в Києві чотири українські часописи» (стор. 34).

«Naród ukraiński żyje, chce żyć i żyć będzie jako naród samodzielny; ... teraz niema już takiej siły, by rozwój tego narodu wstrzymała; teraz gdy wszystkie nawet najwięcej arystokratyczne społeczeństwa się demokratyzują — jak to widzimy na przykład w społeczeństwie polskim, tam w Polsce — teraz, gdy lud na całym świecie zyskuje prawo mówienia i stanowienia o sobie» (стор. 35-36).

Твердження про неминучу демократизацію світу і пробудження українського народу служить Липинському як аргумент необхідности для польської шляхти на Україні рішитися: за український народ чи проти українського народу, тобто проти історії, отже і проти власного свого існування. Крім цього, ця теза ставить шляхту перед конкретними завданнями і можливостями: знову очолити народню бо-

ротьбу за «чимраз вищі і досконаліші форми суспільного життя», боротьбу політичну, ціллю якої — щодо цього Липинський не оставляє ніяких сумнівів — є створення «самостійного життя» — власної держави. Інша справа, що держава — як це побачимо далі — є для Липинського в остаточному рахунку не самоціллю, а тільки засобом (що часто забувається, коли однобічно підкреслюється державницький момент історіописання Липинського). Але в конкретній площині «завдань дня» також і творення українських культурних цінностей лежить для Липинського на лінії політичній, є політикумом, оскільки політикумом є «самостійне життя», за яке йде тепер головна і все вирішуюча боротьба.

На початку другої частини книжечки (стор. 37-70) автор ставить питання, наскільки шляхта на Україні, що вважає себе сьогодні за польську, є насправді українського походження? Липинський відрізняє «расове походження» від «почуття приналежності до певної етнічної групи» (стор. 39). Пробуючи встановити перше при допомозі історичних даних і застерігаючися, що останнє слово про це «скаже нам антропологія», він приходить до висновку, що «місцева шляхта, сьогодні переважно польська, є верствою хоч і не суцільного походження, однак з сильною, абсолютною перевагою місцевої української крові» (стор. 47), а до польонізації її спричинилася насамперед польська шляхетська культура. «Серед маси . . . української шляхти на землях давнього Литовського князівства в кінці 16 і на початку 17 століття постав розчин, розводнений українсько-польським елементом переважно з українських земель Корони; в цьому розчині справді польська шляхта гинула, пропадала, як раса, зате вона брала верх як представниця державної шляхетської культури, до якої тиснулася українська шляхта» (стор. 44).

Цей історичний процес прискорило і закінчило повстання Хмельницького.

«Nie będąc już w większej swej części związana silną spójnią duchową z rdzeniem narodu, ujrzała się ona nagle w swym bycie zagrożoną. Zdumionym jej oczom ukazał się raptem jej własny naród rozszałały gniewem niewolnika, więzy swe targającego, jej własny lud z mieczem karzącym w rękę, z mieczem na swą brać starszą, która, mając w swych rękach siłę światła i bogactwa potęgę, do takiego stanu ponizenia dojść mu pozwoliła. I wylękla szlachta ukraińska z całą siłą ślepego instynktu rzuciła się pod skrzydła opiekuńcze państwowości polskiej; do reszty wszystkie więzy, łączące ją z bratem młodszym, owym „dzikim niewolnikiem“ (z kultury przez nią samą okradzionym!), stargała. Od czasu tego przestała ona być w masie ukraińską. Stała się ona natomiast częścią wielkiego szlacheckiego narodu polskiego» (стор. 50-51).

Але: «Nie wszystkie szlachta ukraińska naród swój zdradziła». — «Ku jej czci, znalazła się wśród niej garstka, która i w doli, i w niedoli wierna narodowi swemu pozostała. Dzieje tej garstki nielicznej . . . nam

— którzy ich z ducha potomkami być pragniemy — za przykład służą i, badając je, wmyślając się w nie, mamy mocną nadzieję, że garstka nasza wnet zwiększać się pocznie, że wkrótce będzie nas cały zastęp, który śmiało i odważnie na opuszczonym stanowisku stanie i credo swoje śmiało głosić będzie: nie chcemy być obcymi wśród narodu tego, którego rodzonymi braćmi jesteśmy — to jest credo nasze; pracować wspólnie z tym bratem naszym nad odrodzeniem zbiedzonej, znękaniej Ojczyzny naszej, bez nienawiści ku komukolwiek, lecz i nie w jarzmie form obcych, chcemy — to są cele nasze!» (стор. 52-53).

Дальше Липинський зупиняється над головнішими моментами історії цієї «вірної пригорщі», починаючи від її участі в повстанні Хмельницького (понад 1 000 душ; у пізніших своїх працях Липинський нарахує кілька тисяч). Хоч і «nie potrafili oni wtenczas... poprowadzić sprawę narodu swego, nie potrafili utrzymać się na wysokości, na którą uniósł ich rękami mocnymi naród ukraiński — lecz i niewielu z nich głowę całą z pobojowiska wyniosło... lecz krew ich w morzu krwi chłopskiej rozcieńczona, nie została darmo przelana, nie giną darmo wielkie wysiłki narodów, z nich potem nowe życie urasta» (стор. 54).

Липинський зупиняється коротко над постатями Данила Братковського, страченого в Луцькому за участь у повстанні Палія; Йосифа Квасневського; князя Августа Доброгоста Яблоновського, прозваного народом князем Микитою, передвісника відродження при кінці 18-го століття, «шляхетного мрійника», який «молоде своє життя і всю свою фортуна віддав одній улюбленій ідеї воскресіння давньої козацької сили і слави» (стор. 56). Ця ідея, якій він служив — «ідея вільної України, відновлення минулої слави і відкуплення своїх історичних гріхів — не вмерла з ним», а почала ширитися серед української шляхти після його смерті на початку 19-го століття. Хоч шляхта, як суспільна верства, опинилася в російській державі в значно кращому становищі, ніж за польських часів, проте за свою участь у повстанні 1831 р. вона, як політична верства, зійшла з історичної та суспільної арени і опинилася «поза життям». Вона «zamknęła się w sobie i wytworzyła wreszcie specyficzną filozofję życiową — nie klasową nawet, ale kastową jakąś — w której za bohaterstwo narodowe uważanem było utrzymanie się przy władaniu ziemi, uprawianej pracą chłopą ukraińskiego, i oddzielenie się możliwie kompletnym murem chińskim od życia otaczającego. Było to jednak powolne samobójstwo — atrofja organu społecznego, który się zbytceznym okazał» (стор. 57).

Зате інша частина, та «вірна пригорща», «uczuciem prawdy i sympatją może jakąś atawistyczną kierowana, daje się porwać życiu wartkiemu, silnemu, życiu wszelkich złud i tonów fałszywych pozbawionemu — życiu odradzającego się narodu ukraińskiego» (стор. 57-58).

Під впливом романтизму ці «давно від батьківського пня відірвані шляхетські сини однак відчули і відновили свій зв'язок, своє духове єднання з своїм народом». Олізаровський, Гошинський, Маль-

чевський, Гославський, Чайковський (Вернигора) «шукають своєї справжньої — колись у минулому давно згубленої — батьківщини». Але знайти її їм ще не вдалося, «бо та справжня батьківщина, Україна тоді щойно почала прокидатися в серцях шляхетських синів». Щойно Богдан Залеський «перший відчув... що має не тільки польське, але вже польсько-українське серце» (стор. 58-59).

Дальше продовження цієї лінії А. Чарноцьким (Зоряном Доленго-Ходаковським), Тимком Падурою, Осташевським, А. Шашкевичем знаходить своє завершення в хлопоманстві Антоновича, Рильського, Познанського, Свенціцького, Новицького і це було «логічне і консеквентне закінчення розвитку національної свідомости серед української шляхти». Але хлопомани «відкидали всяку політику». «Їх цілло був народ (lud), тільки народ» (стор. 64-65). Зробити останній крок осталося завданням і вимогою доби і генерації Липинського.

В третій і останній частині своєї книжечки Липинський старається показати, чому спольщена українська шляхта повинна піти слідами цих своїх предків і стати на позиції «територіялізму», як ця програма трохи згодом була названа. Тому, що ця програма, як і в зв'язку з нею розгорнена акція буде темою наступного розділу, я обмежуся тут резюмуванням думок Липинського, підкреслюючи певні формулювання, характерні вже для цієї стадії його розвитку.

Напочатку автор установлює три «головні напрями політично-суспільної думки між польською шляхтою на Правобережній Україні»: 1) народньо-демократичний, найчисленніший, з органом «Dziennik Kijowski»; 2) польсько-консервативний («Stronnictwo krajowe») з органом «Kraj» у Петербурзі; 3) українсько-демократичний, чисельно найслабший, що рекрутується переважно з молоді і відповідає поділові українських політичних партій. Як перший, так і другий табір є антиукраїнський; однак полеміка Липинського звертається майже виключно проти першого, що його він уважав за небезпечніший і погубніший. Є це в ґрунті речі полеміка з головним інспіратором цього табору, Романом Дмовським, автором «Myśli nowoczesnego polaka» (Львів, 1907). З цього приводу Липинський вперше формулює своє, до кінця життя незмінне антинаціоналістичне credo:

«Dziś naprzykład instynkt klasowy, instynkt a nie rozum, każe niektórym z nas propagować idee łączenia się przeciwko masom ludowym ukraińskim z „istynno-russkim“ obywatelem u nas» (натяк на приступлення багатьох польських поміщиків до «Союзу русских землевладельцев» — Л. Б.).

«A cóż będzie — zapytam — jutro, jeśli jutro zbankrutuje polityka tego obywatela „czynownika“, z tą ziemią chyba rentą — którą, gdzieś w Petersburgu siedząc, z niej pobiera — związaneго; czy my wtenczas rdzenni i stali jego mieszkańcy, prócz licznych swoich jeszcze i jego, tego zdobywcy-kolonisty względem ludu naszego popelnione winy na barki swe przyjąć zechcemy?»

«Tak samo dziś pod łaskawą dyrekcją wszechpolskich przybyszów śpiewamy hymny pochwalne „egoizmowi narodowemu“. A cóż będzie — zapytam znów — jutro, jeśli jutro brat „młodszy“, naśladowując „starszego“ i „kulturą wyższego“, teorię egoizmu narodowego od niego przyjmie? Inguście zaś, jako stała rubryka w budżecie gospodarczym obywatela na Ukrainie w zaraniu wieku XX, prędko to gospodarstwo nie tylko moralnie, lecz materialnie i ekonomicznie poderwać mogą» (стор. 79).

Коли клич «національного еґоїзму» серед шляхти на Україні переможе, то це неминуче викличе такий же клич в українських масах. У висліді розгориться боротьба на життя і смерть «уже не двох кляс одного народу, а двох організмів: організму життєдайного, фізично-творчого з організмом... паразитарним» (стор. 80). Така боротьба є завжди страшно завзята і погубна, навіть для переможної сторони.

Як альтернативу, як одинокий вихід, Липинський уявляє собі співучасть усіх кляс у культурному житті, «яке єдине може перетворити бездумну тварину в людину... може забезпечити добробут країні і всім його мешканцям» (стор. 79). «Бож усюди ми є свідками клясової боротьби, яка, як співзмаг і як співдія, є не гальмом, а двигуном сучасного життя».*) Те, що в нас є інакше, що ця боротьба прибирає такі нищівні форми, Липинський приписує тому, що в нас «ділить ці дві верстви одного народу не тільки маєтковий стан, але також історична прірва і створена цією історією чужа культура». Тільки розвій місцевої культури, з якою шляхта «пов'яжеться духово», культури, «спільної всім клясам і всі кляси ушляхетнюючої», дасть змогу польській шляхті на Україні стати справжніми громадянами України, а не колоністами. «A gdy przyszłość tej, wspólnej nam i ludowi naszemu kultury, zrobimy naszą przyszłością, to wtenczas nie wyrwie nas z tej ziemi żadna siła, bo my już nie ciężarem, nie bolączką, lecz częścią organizmu... będziemy» (стор. 81).

(Закінчення в наступному числі)

*) Ця ідея, якої Липинський держався все життя, займає важливе місце в соціології польсько-австрійського соціолога (єврейського походження) Людвіка Гумпльовіча (1838-1909), некролог якого вміщено в 7-му числі «Пшегльонду».

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Пам'ятник українському Перемишлеві

В наслідок воєнних дій 1939-1945 років і договорів між Радянським Союзом та його тодішніми союзниками, а потім між СРСР та Польщею, що їх підписано всупереч волі українського населення і без формальної участі Української РСР, стародавній княжий город Перемишль, одне з найстарших українських міст, разом з великою частиною Перемиської землі опинився поза межами України. Водночас із зміною державної приналежності відбулася спроба докорінно змінити — з допомогою насильного переселення або виселення місцевого українського населення — етнографічний характер цієї української території.

Все це, зокрема намагання окупантів зробити Перемишль виключно польським містом, перекреслюючи його українські традиції і фальшуючи його історію, зумовляє konieczність довести його український характер об'єктивною документацією і матеріалами. Першою солідною спробою в цьому напрямку — після цілої низки дрібніших, розкиданих по журналах і збірниках праць, розвідок та статей — є збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі п. н. «Перемишль — західний бастион України»^{*)}, виданий у США 1961 року.

Опрацюванням і добором матеріалу цей збірник належить до найкращих публікацій у ділянці українських регіональних дослідів. Праця над збиранням матеріалів і їх виданням тривала повних вісім років, і її вела спеціальна редакційна колегія під проводом одного з найкращих знавців історичного і культурного життя Перемищини — проф. Богдана Загайкевича; в склад редакційної колегії входили постійно

або тимчасово: Євген Зиблікевич, Євген Колодій, д-р Мирослав Прокон, д-р Володимир Савчак, Петро Ямняк. В еміграційних умовах, при відсутності архівів та бібліотек, інакше кажучи, джерельних матеріалів і українських та польських публікацій до історії Перемишля, праця авторів статтей у збірнику і його редакції натрапляла на колосальні труднощі. Як підкреслюють видавці у своїй передмові до збірника, джерел до деяких праць треба було шукати в бібліотеках США, Франції, Англії, Німеччини і Ватикану. Проте всі ці труднощі переборено, і опублікований збірник, хоч, може, і не позбавлений деяких дрібних недотягнень, є справді цінним знахідком до історії Перемишля і його ролі в житті українського народу.

Низку надрукованих у збірнику праць відкриває (якщо не згадати слабого і досить бомбастичного вірша В. Щурата «Перемишлев», передрукованого з календаря «Просвіти», Відень, 1915 р. і написаного з приводу облоги Перемишля російською армією) ґрунтовна стаття археолога та історика Ярослава Пастернака п. з. «Княжий город Перемишль». В ній автор подає не тільки історію княжого Перемишля, тобто Перемишля княжої доби — він насвітлює його початки ще з передісторичної доби, стверджуючи, що заснований був цей город на місці, заселеному вже в палеолітич-

^{*)} «Перемишль — західний бастион України». Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі, зладжений редакційною колегією під проводом проф. Б. Загайкевича. Перемиський видавничий комітет. Нью-Йорк — Філадельфія, 1961, велика вісімка, стор. 414. Обгортка роботи Якова Гніздовського.

ну добу і що сліди людського життя і племінних мандрівок та взаємин простежуються тут на підставі археологічних дослідів за мезолітичної, неолітичної, бронзової і праслав'янської доби. Розглянувши літописні дані про Перемишль княжих часів, Я. Пастернак подає в дальшому огляд археологічних розкопів і знахідок на терені Перемишля аж по 1958-60 роки. Висловлений ним наприкінці студії дезидерат, що «необхідно теж слідкувати за новими відкриттями на рідній землі, щоб не втратити живого зв'язку з материком і бути завжди готовим науковими, не популярно-пропагандивними засобами боронити прав українського народу на свої прагдні ремлі», є актуальним не тільки в ділянці археології, але взагалі для всіх наших дослідників української історії та культури у вільному світі.

Грунтовною є теж і друга стаття в збірнику, «Перемишль в історії України до 1918 року», що її написав історик Микола Андрусак і що в ній він подає історію Перемишля в княжу добу, під польською окупацією (1349-1772) і в австрійський період (1772-1918). Багато маловідомого і цікавого матеріалу зібрано теж у дальшій статті п. з. «Перемиські владики і духовенство в службі церкві і народові», що її автором є о. проф. Петро Голинський і що її добре доповнює стаття о. Михайла Ваврика про «Василіянські манастирі в Перемиській землі» з численними науковими примітками. Якщо йдеться про церковне життя в Перемишлі, то окремого розгляду вимагала б історія українського православного єпископства в Перемишлі, що її і д-р М. Андрусак, і о. проф. П. Голинський заторкнули тільки короткими згадками.

Інтересна своїми даними та інформаціями стаття одного з небагатьох дослідників української геральдики (що її в Українській РСР взагалі виключено з наукових дослідів), д-ра Романа Климкевича про «Столичні і земські герби Посяння і Лемківщини». Автор, відомий уже з бага-

тьох розвідок і статей з ділянки гербознавства, висвітлює походження і розвиток гербів Перемишля, Сянока, Посяння (отже Перемищини) і Лемківщини. Стаття базована на багатім джерельнім матеріалі і — здебільша — на чужоземній літературі. З приводу обговорюваного д-ром Климкевичем герба Перемищини, що його він називає гербом Посяння, зазначаючи (стор. 102), що він знаходиться на французькій гравюрі з 1710 року, треба уточнити, що цей герб — орел з двома коронованими головами і з написом Premisla над ним — фігурує разом з гербами Люблина, Львова, Поділля, Києва, Белза, Холма, Волині, Берестя та інших провінцій тогочасної Польщі на французькомовній карті Польщі («Carte de Pologne»), уміщеній в 4-му тому «Atlas Historique», що його видав у сімох томах амстердамський видавець Генрі Абрагам Шатлен (1684-1743) двома виданнями (1705-1720 і 1732-1739). Карти в цих атласах здебільша некольоровані. Якщо ж вони розмальовані ручно, то та сама карта може бути кольорована різно, і герб може бути виведений теж різними барвами, отже не завжди тільки жовтий орел на синьому полі, як про це пише Климкевич. Гербів Сянока і Лемківщини на цих картах немає.

Чергова стаття в збірнику «Перемишль» проф. Ярослава Рудницького присвячена проблемі «Походження і значення назви Перемишль», що її заторкнув уже д-р Микола Андрусак у своїй, названій вище статті. Подавши коротко розгляд цієї назви в різному її звучанні і порівнявши назву Перемишль з іншими назвами, створеними подібно, Я. Рудницький стверджує, що ця назва є східнослов'янського (українського) походження, що вона створена на основі особового імення Перемисл і що вона безперечно старша, ніж перші згадки про неї в історичних джерелах. Навівши різні форми цієї назви в українських, латинських і польських джерелах, автор статті не взяв на увагу зву-

чання цієї назви на старих західноєвропейських і польських картах Польщі і Руси. Ні в його статті, ні в інших статтях збірника не загоркнена проблема, як могли називатися чи то називалися населені пункти, положені на тому самому місці, що пізніший і сьогоднішній Перемишль. Ці дані, може, підтвердили б висновки автора. Отраже, уже на карті світу відомого арабського картографа Муггаммада Ібн Муггаммада Ідрізі (1099-1164) позначений не тільки Галич (Галісія), Сянок (Сана), але й Сермелі — назва, яка, беручи на увагу її звучання і місце на карті (над Сяном, понад Сяноком), дуже наближається до назви Перемишль. Ще треба згадати, що на карті Польщі і сумежних країн італійського географа Джякомо Гастальді (1500?-1565?), виданій 1562 року, ця назва звучить *Premilia*, а на карті Польщі, Руси та Угорщини швейцарського космографа Себастьяна Мюнстера (1489-1552) — *Premisla*. І, нарешті, на тій же карті Шатлена, де бачимо герб Перемищини (з атласа 1705-1720), Перемишль визначений як *Premyslea*.

Цілих 40 сторінок займає в збірнику демографічно-етнографічна студія Петра Оришкевича п. н. «Українці Засяння», що була написана як дисертація для здобуття титулу доктора в Українському Вільному Університеті у Мюнхені. В основу цієї праці покладений розгляд національного стану в минулому, давнішому і недавньому, на теренах на захід від ріки Сяну. Стаття ілюстрована етнографічною картою Засяння, діаграмами та таблицями. Деяким доповненням до праці П. Оришкевича є невелика стаття А. Кітчака про «Населення Перемищини напередодні другої світової війни», складена на підставі шематизму Перемиської греко-католицької єпархії з 1937 року.

З дальших статей своїм науковим підходом та опрацюванням вирізняються статті Л. Шанковського, В. Загайкевича, В. Лева, Д. Горняткевича і Є. Цегельського. Стаття Л. Шанковського про «Дії УПА і укра-

їнського збройного підпілля на терені Перемищини 1944-1947 рр.» є важливим доповненням до статті д-ра Андрусяка, бо вона трактує дії УПА і підпілля на ширшому політичному тлі, зокрема на тлі ситуації, що створилася у висліді другої світової війни і міжнародних домовлень, в наслідок яких і у зв'язку з проведенням т. зв. лінії Керзона Перемишль і Перемищина опинилися під Польщею. Великої цінності надає праці Шанковського використання ним унікальних матеріалів, що зберігаються в архіві Закордонного представництва УГВР і між якими є навіть велика частина матеріалів перепису населення в усіх західноукраїнських областях, переведеного підпільною сіткою ОУН 31 липня 1945 р.

Грунтовною є праця проф. В. Загайкевича про «Освіту і школи в Перемишлі», що в ній автор дав на підставі численних, дбайливо зібраних джерельних матеріалів широку і детальну картину розвитку освітньої справи в цьому місті, починаючи від княжої доби.

Добрим доповненням до вищезазначених праць є стаття д-ра В. Лева про «Український літературний рух у Перемишлі» з вичерпним оглядом творчості західноукраїнських письменників, зв'язаних з Перемишлем, як з місцем свого народження або як з місцем своєї літературної діяльності. Цікава для історії мистецтва стаття проф. Д. Горняткевича п. н. «Перемишль у мистецькому житті України» про мистецьку активність у цьому місті, яку започаткував ще двірський маляр короля Ягайла українець Гайль 1426 року і що її завершує активна ще й сьогодні Олена Кульчицька, — а також стаття Євгена Цегельського про «Музичне життя Перемишля», що її автор започатковує ширшою згадкою про «словутного півця» 13-го сторіччя Митусу.

Статті інших авторів (А. Артимович, В. Качмар, Є. Стахів, А. Мудрик, М. Хом'як, О. Станимир, В. Мосора, А. Бук, М. Терлецький, Г. Гордієнко, М. Прасіцький, П. Шку-

рат, Л. З. Беч, Я. Хоростіль) присвячені вже новішим часам Перемишля. Вони наświetлюють окремі відтинки українського життя в Перемишлі: військово-історичний, політичний, економічний, шкільний, організаційний, спортовий.

Доповнюють збірник матеріали мемуарного характеру: спогади про Перемишль С. Дмоховського, С. Шаха (друковані були в «Християнському голосі» в 1957 р.), В. Бородача, М. Проця, І. В. Бодревича, Д. Дучинського і П. Ямняка.

Бракує у збірнику — на думку підписаного — окремої військово-історичної статті про облогу Перемишля в 1914-1915 році, що здобула Перемишлеві світову славу і що їй присвячено багато статей, а то й праць у німецькій військовій літературі, а також окремої праці про проведення виправленої подекуди лінії Керзона в 1945-1951 рр., в результаті чого Перемишль і Перемиська земля відійшли до Польщі. Цю справу трохи заторкнув у своїй статті Л. Шанковський; але важливість цієї події вимагала б ґрунтовнішого правно-політичного розгляду, тим більше, що вже опубліковано тексти стосовних договорів і ця тема має вже широкую літературу (між українськими науковцями на Заході над нею успішно працює Роман Якемчук, автор виданої в

1957 р. французькою мовою праці «Лінія Керзона і друга світова війна»).

Збірник має багато оригінальних ілюстрацій і добрих фот. Замало, може, тільки ілюстраційного матеріалу до історії перемиського життя 16-18 сторіч. Мистецька обгортка збірника роботи Якова Гніздовського дуже стильна і гарно підходить до його змісту.

В цілому збірник може бути прикладом зразково виконаної редакційної праці. Проф. Б. Загайкевич не тільки зібрав і проредагував усі матеріали, узгоднюючи їх зміст і дані. Для багатьох авторів він сам розшукав по бібліотеках західного світу потрібні в їх праці матеріали з рідкісних джерел або видань. Свою вдячність за допомогу у розшуванні кінцевих довідок та інформацій висловлюють Б. Загайкевичеві і Я. Пастернак, і М. Андрусак, і о. П. Голинський, і о. М. Ваврик, і Я. Рудницький — автори надрукованих у збірнику праць. Свою вдячність за вдволення, що його дає читання надрукованих у збірнику праць, повинен висловити і рецензент. Треба сподіватися, що її не забаряться висловити і читачі, особливо ті, що так чи інакше зв'язані з дорогим українському серцю Перемишлем.

Богдан КРАВЦІВ

Під безперервним тиском

З усіх наукових дисциплін під найтяжчим тиском перебуває ще й досі в УРСР і взагалі в СРСР історична наука. Радянські українські історики обмежені не тільки у використуванні і цитуванні праць та дослідів дореволюційних і пореволюційних (особливо 20-их і початку 30-их) років, але навіть у можливості вільного доступу до архівних матеріалів. Тому українські історики воліють не торкатися «небезпечних» тем, наприклад, проблеми української етногенези або періоду українського державного жит-

тя IX-XVI сторіч, і присвячують свої праці добі козаччини або новішим часам.

Обмежені у свободі використовування праць своїх попередників навіть провідні і льояльні до режиму та його настанов радянські історики. Показовою з цього погляду може бути найновіша праця В. О. Голобуцького «Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775», опублікована в Києві 1961 р. видавництвом Академії наук Української РСР, але... без звичайної

в таких випадках фірми Інституту історії цієї академії.

Володимир Олексійович Голобуцький, історик середньої генерації (нар. 1903 р. на Чернігівщині), завдячує можливість працювати в ділянці української історії тій обставині, що в критичний для українських науковців час, тобто наприкінці 20-их і протягом 30-их рр., він перебував поза Україною, в Ростові над Доном, де, закінчивши державний університет в 1930 р., почав працювати над історією чорноморського козацтва. Переїхавши згодом на Україну і ставши тут професором історії, В. О. Голобуцький усі свої праці друкує тільки російською мовою («Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого», Москва, 1954; «Черноморское козачество» у в-ві АН УРСР, Київ, 1956; «Запорожское козачество» в Державному видавництві політичної літератури УРСР, Київ, 1957). Видана тепер «Запорізька Січ» є першою працею Голобуцького українською мовою. Але цей факт зумовлений зовнішньо-пропагандивними мотивами. Видана бо «Запорізька Січ» просто мікроскопічним тиражем (всього одна тисяча примірників), тоді як його «Запорожское козачество» мало наклад 10 000 екземплярів.

Залишаючи фахову оцінку цієї найновішої праці В. О. Голобуцького компететним рецензентам-історикам, хочемо на цьому місці зазначити, що, не зважаючи на багатство наведеного матеріялу, «Запорізька Січ в останні часи свого існування» є працею тенденційною та однобічною. Її основне спрямування («розширити і уточнити поняття про господарський розвиток Запоріжжя на протязі 30-70 років XVIII стол., визначити характер соціально-економічних відносин, які склалися тут, суспільно-політичний устрій Січі, участь запорізького козацтва в антифевдальній і національно-визвольній боротьбі») зведене в багатьох випадках нанівець намаганням автора довести за вся-

ку ціну наявність «бойового союзу українського і російського народів». З другого боку, експозицію і висновки автора обмежує, а то й в'яже пучом неможливість вільно користуватися працями його попередників у даній ділянці, що були не раз цілком новим словом в українській історіографії.

Обговорюючи дотеперішню історичну літературу до своєї теми і називаючи давніших істориків, В. О. Голобуцький бережеться, як вогню, згадування, цитування, а подекуди і використання їхніх праць. Засудивши у вступі методу і концепції «буржуазно-націоналістичних» істориків і назвавши між ними П. Куліша, В. Антоновича і М. Грушевського, автор «Запорізької Січі» в дальших розділах своєї праці не цитує їх ані разу. Але він чомусь не згадує і ніде не цитує також праць Д. Багалія (1857-1932), навіть таких близьких до його теми, як «Колонизация Новороссийского края» (1889).

Не зміг В. О. Голобуцький взяти на увагу і праць до історії Запоріжжя відомої української дослідниці Наталії Василенко-Полонської — таких, як «З історії останніх часів Запоріжжя» (друкована в «Записках» ІФВ УАН, кн. IX, стор. 278-331), «Майно запорізької старшини» («Праці комісії соц.-екон. історії України», т. I, Київ, 1932) або «Заселення Південної України в XVIII стол. на підставі архівних джерел» (друкована англійською мовою в «Анналах» УВАН, Нью-Йорк, 1955). Першу з них проф. Голобуцький зацітував тільки раз (на стор. 401), не подаючи ні назви, ні автора, а нотуючи тільки назву й том «Записок» ІФВ, де вона була друкована.

Характеристично повівся В. О. Голобуцький з автором праці «Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 року» (друкована в «Записках» ІФВ, кн. XI, 1927), Василем Олександровичем Грековим, репресованим на початку 30-их рр. (до речі, про цього видатного українського історика немає ніякої згадки в еміграційній

«Енциклопедії українознавства», хоч там є чимале гасло про російського історика Бориса Грекова). Не маючи можливості промовчати працю В. О. Грекова, В. О. Голобуцький зарахував його до «дворянських і буржуазних істориків», щоб далі, широко використовуючи його працю, не згадувати його прізвища взагалі, а подавати тільки том і сторінку «Записок» Історично-філологічного відділу УАН, в яких вона була надрукована. Подібно потрактував В. О. Голобуцький і працю українського історика вже радянської доби, Миколи Тищенка (нар. 1893), репресованого наприкінці 30-их років. Цитуючи (на стор. 275) працю М. Тищенка «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII стол.», надруковану в «Історично-географічному збірнику» (т. II, Київ, 1928), В. О. Голобуцький не подає ні автора, ні навіть назви цієї праці. Також не названий ні автор, ні заголовок цитованої ним (на стор. 83) праці, що була надрукована в «Записках» Дніпропетровського ІНО (т. I, Дніпропетровськ, 1927). При вміщеній між сторінками 72 і 73 карті Нової Сербії та Ново-Слобідського полку не зазначено, звідки вона взята. Сигнована вона 1929 роком. Чи не

була вона виготовлена до якогось, знищеного наприкінці 20-их років, видання Української Академії Наук?

Таке поводження поважного будь-що-будь історика з використовуваними ним працями і матеріалами його попередників недозволене і в науковому світі нечуване. Воно можливе хіба тільки в умовах притаманного для радянської дійсності режимного тиску на науку.

Здивування викликає також намагання Голобуцького у вступі до «Запорізької Січі» виявляти «великий вплив» поглядів Белінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова «на формування світогляду... Т. Г. Шевченка», зокрема на ставлення його «до революційної боротьби мас, до козацтва». Все це належить уже до «сфери агіток, в які ніхто не вірить і які висмівають самі ж такі радянські вчені.

Не зважаючи на висловлені тут застереження, праця проф. В. О. Голобуцького в цілому цінна, як причиною до історії Запоріжжя, особливо тими своїми частинами, що написані на основі невикористаних досі матеріалів з фонду Коша Запорізької Січі, який зберігається в Центральному державному історичному архіві УРСР. бкр

НОТАТКИ

Національне питання на тлі XXII з'їзду КПРС

Що несе неросійським народам СРСР нова програма КПРС у національному питанні? Які причини нового наступу Москви і яке його історичне коріння? Чому якраз тепер Москва вирішила виступити з програмою, в якій відкрито проголошується як догма те, що російська мова має стати другою «рідною» мовою неросіян, легалізується русифікація неросійських народів і плянує перемішування національного складу національних республік? Чому на цій програмі слідний виразний поспіх у намаганні КПРС перетворити всі народи СРСР в один гомогенний твір, що говоритиме по-російськи і живитиметься первинними російської культури? Що спонукало Кремль до цього: велика слабкість неросіян і бажання їх «добити» чи, може, небезпека спротиву неросійських народів і зросту їх потенціалу? Як цю програму приймуть різні неросійські народи СРСР і якими засобами вони боронитимуть свою національно-культурну особовість? Як таку програму оцінювати з становища теоретичних залогень марксизму? І чи взагалі в ставленні національного питання КПРС дотримується якихось теоретичних принципів, чи, може, йде від випадку до випадку, пристосовується до життя та його вимог, ревізує програму підпорядковує її меті, що її хоче досягнути на даному етапі? Яка роль в цьому Хрущова?

Такий був вахляр питань, що їх поставила перед слухачами Комісія для вивчення пореволюційної України і СРСР при УВАН у Нью-Йорку під час конференції 30 грудня 1961 р. Конференція проходила під моттом: «Національне питання в СРСР на тлі XXII з'їзду партії». На конференції прочитали доповіді: Юрій Лавріненко — «Національна програ-

ма Хрущова на тлі 85-ліття Емського указу Александра II», Антон Адамович — «Русифікація, як прояв національної політики в Білорусії», Рудольф Пакалмс — «Національна опозиція в уряді і компартії Латвії», Всеволод Голубничий — «Ревізія марксо-ленінської теорії національного питання в новій програмі КПРС».

В оцінці Юрія Лавріненка національну програму КПРС, прийняту на XXII з'їзді, не можна розглядати відірвано від політики царату щодо іногородців, зокрема українців, бо власне там лежить її коріння. Трагічно символічним треба вважати факт, що нова програма відкритого наступу на неросійські народи проголошена якраз у 85-ті роковини Емського указу царя Александра II, яким заборонялися видання українською мовою, за виїнятком історичних документів і краєсного письменства. Указ забороняв також допущення українського друкованого слова з-за кордону. Він був відповіддю на часткове українське відродження 1870-их років, — так само, як частинне пробудження українського національного руху десять років перед тим і резонанс на Україні на польське повстання 1863 року примусили М. Каткова та інших носіїв російського великодержавництва закликаати уряд до репресій проти виявів української самобутності.

Проголошуючи нову програму національної політики у 85-ліття Емського указу, КПРС мимохіть вказала на спорідненість цілєї імперії на двох її історичних етапах. Вражає ще така подібність: Емський указ легалізував новий етап наступу, що відбувався вже раніше. Так само і тепер. Приблизно від 1957 року тираж української преси,

журналів і книжок в УРСР падає. Зменшується кількість перекладів на українську мову. Шкільним законом залягалізовано ступеневе витискання української мови із шкіл України. Постіпно переміщується населення України. Російська мова, як друга «рідна», стає обов'язковою для кожного, хто хоче робити кар'єру в імперії або просто вижити. Хоч неросіян в СРСР є 44 відсотки, проте на XXII з'їзді було тільки 27 відсотків неросіян серед загалу делегатів. Коли мати на увазі історичні цілі імперської політики, вражає не так сам наступ, як цинічна одвертість тих, що його ведуть.

Видається, що на Україні добре зрозуміли загрозове становище. Є численні вияви самооборони. В одному тільки числі київської «Літературної газети» масою три стосовні свідощтва: редакція виступила проти постійного зменшування тиражів львівської бібліотеки української літератури п. н. «На добрий вечір», проти ліквідації «Бібліотеки українського оповідання» та бібліотеки журналу «Україна». В пресі нагадують про потребу реабілітації несправедливо «замовчаних» чи «забутих» Плужняка і Влизька.

Чи зуміє українська самооборона впоратися з наступом? В минулому проти Емського указу виступила на допомогу народові еміграція, передусім Михайло Драгоманов. Ганебність цього указу в його 25-ліття і 50-ліття відзначив Михайло Грушевський. Сучасна українська еміграція мало зробила, щоб відзначити його 85-ті роковини та поборювати новий указ більшовиків. А українському народові кинено визив, йому проголошено вирок смерті. Божевільна програма утворення з усіх народів СРСР однієї советської російської нації не буде здійснена. Але вона напевно завдасть великих ударів українцям та іншим неросіянам.

Антон Адамович, голова Білоруського наукового інституту у США, бачить у новій національній програмі КІРС поширення і поглиблення відавна веденого курсу

тотальної асиміляції неросійських народів. Він послався на опінію американського советолога Ф. Барггорна, який висунув думку про континуїтет русифікації, як офіційної політики КІРС, і відповідно до цього ділить неросійські народи СРСР на групи, в залежності від ступеня їхнього зрусифікування.

Найбільше загрожені русифікаційним процесом ті народи, які являють собою меншості на території РРФСР або живуть у розпорошенні по всьому СРСР. Тільки 20 відсотків караїмів послуговується сьогодні рідною мовою, решта говорить по-російськи. Також тільки 20 відсотків євреїв постійно вживає рідної мови. Далі йдуть поляки, алеути, ескімоси. Наступну групу творять народи слов'янськомовні, що живуть в окремих республіках, тобто білоруси та українці. Перші вживають рідної мови на 84 відсотки, другі — на 87 відсотків. Більший спротив мовній русифікації ставлять кавказькі народи, комі, мордвини, а найбільший — грузини, татари і тюркські народи. Для неросіян мовна русифікація являє собою страшну загрозу, бо в СРСР рідна мова — це часто найважливіша ознака національної окремішності.

Разом з мовною русифікацією йде русифікація демографічна. Вона виявляється в заселюванні неросійських територій росіянами і в виселюванні неросіян за межі їхньої батьківщини, де вони силою умов мають потонути в російському морі. Крім того, є ще русифікація цивілізаційна, побутова, тобто накидання неросіянам російського стилю життя та звичаїв; згадати хоча б роллю російської «гармошки» в процесі нивелювання національно-побутових відмінностей народів СРСР.

Доповідач вважає, що в СРСР існує також русифікація психологічна чи ідеологічна, призначена насамперед для самих росіян, яким режим штучно накидає великодержавний шовінізм та почуття вищості — зрештою, часто для того, щоб таким чином придушити комплекс власної меншовартості. Така агіта-

ція дуже небезпечна своєю двосічністю. Вона викликає в неросіян почуття кривди, загострює конфлікти. Доведена до максимальної нагути, ця агітація може привести російський шовінізм до могили.

Всі різновиди русифікації дуже небезпечні зокрема для білоруського народу. Взагалі Білорусія «випереджає» Україну, якщо йдеться про ступінь її зрусифікування. Однією з причин цього є факт, що наступ на Білорусію завжди починається трохи скоріше. Вже в 1854 році царат заборонив всякі видання білоруською мовою, а КІРС почала наступати в Білорусії вже в 20-их роках.

Пожнив'я такої політики в Білорусії — трагічне. Сьогодні в Білорусії масовим явищем стала недостача білоруських підручників у школах, хоч білоруська мова ніби не заборонена. Але з чого ж тоді вчити білоруських дітей. Тиражі білоруської літератури — нужденні, вони не перевищують 3 тисяч примірників, хоч у 20-их роках вони сягали 10 тисяч. А тоді Західня Білорусія належала до Польщі, отже кількість населення в БРСР була меншою. Тираж «Вістей Білоруської академії наук» виносить сьогодні 250 (словами — двісті п'ятдесят) примірників!

Рудольф Пакалмс, член латиської соціал-демократичної партії і учасник протинімецького підпілля в Латвії, зупинився головню на виявах спротиву, що його ставить Москві латиський народ, в тому і латиські комуністи. У світі поширена думка, що в період більшовицької революції латиші симпатизували їй і багато з них підтримувало Леніна. Такий погляд не правильний; його у великій мірі поширили колишні німецькі землевласники, які втратили свої посілості в Латвії після того, як вона стала самостійною. Звичайно, серед латишів були також комуністи, і навіть видатні, наприклад, Ейхе, але більшість їх була знищена в роки сталінського терору. Жертвою репресій стали латиські комуністи також у 1940 році,

коли Латвію прилучено до СРСР. Їх усували, а відтак винищували — так само, як і інші політичні групи, діячі культури, письменників, а в дальшому селян і робітників.

Сьогодні в Латвії відомі всі форми поневолення, наявні в інших неросійських республіках. Проводиться насильно русифікація, росіян ставлять замість латишів на відповідальні посади, виселяється латиська молодь, зменшуються тиражі латиської літератури і преси. Але латиський народ гордий і твердий. Латишів мало, тому перед ними більші небезпеки, ніж перед численнішими народами; але вони не хочуть потонути в російському океані. Латиші мають міцний інстинкт самозбереження, вони відмежовуються від поневолювачів, часто проявляють до них погорду, ревниво боронять свою мову, культуру і традиції. Тому ЦК КІРС не має довір'я до латишів, а також до латиських комуністів. Їх часто усувають, що в свою чергу викликає симпатію до них серед народу, зокрема серед молоді. Усування латиських комуністів вимагають зокрема командувачі більшовицьких гарнізонів у Латвії, мовляв, інакше вони не можуть гарантувати безпеку терену.

Мають місце численні репресії, ув'язнення і заслання; але латиський націоналізм не знищений. Доповідач каже, що латиші і на рідних землях, і на еміграції не позбулись оптимізму, який характеризує латиську націю.

Всеволод Голубничий розглянув сучасну національну політику КІРС з становища теоретичних залогень марксизму. На його думку, тільки з цього штандпункту можна зрозуміти суть цієї політики та оцінити її перспективи.

Передусім не можна забувати, що Маркс не дав остаточного вяснення феномену нації, а КІРС підходила до цього питання різно в різні періоди, завжди пристосовуючи свою політику до вимог життя. Таким чином комуністи говорили і про

затирання відмінностей між націями та про їх злиття чи зникнення, як явища історичного, і водночас — про збереження національних відмінностей та про розквіт кожної нації в умовах СРСР. Прийнята на XXII з'їзді програма передбачає, що навіть в умовах комунізму нації задержаться, бо затирання національних рис проходить повільніше, ніж затирання різниць між класами. Це є явний ревізіонізм, якого, зрештою, в новій програмі багато. Все, що в ній лишилося від Маркса, — це злиття клас, затирання різниць між селом і містом, між фізичною і розумовою працею. Але лишаються гроші, лишається держава і лишаються нації, що мають покищо зближатися, а не зливатися в одну. До речі, Сталін говорив про одну націю, про одну зональну мову в умовах комунізму, а в новій програмі це або обминається, або висловлюється обережніше. Натомість програма передбачає побудову комунізму в одній країні — подібно, зрештою, до того, що і Сталін будував соціалізм також у рамках одного СРСР.

Ревізіонізм нової програми видно з того, що в ній немає наголосу на революції міжнародного пролетаріату, а говориться про співпрацю в парламентах з іншими партіями і навіть про викуп власности від буржуазії. Тоді як Ленін адресував свою програму з 1919 року до всього світу, Хрущов говорить насамперед до СРСР. В оцінці доповідача це є визнання Хрущовим капітуляції комунізму як міжнародного руху. Це також визнання, що і в самому СРСР комунізм не досягнув цілей, які колись були записані в програмі. Не знищено на-

цій, не утворено окремої свідомості радянської людини. Крім індустріалізації та поширення освіти серед мас, годі говорити про більш досягнення комунізму.

В такому аспекті і національну програму XXII з'їзду треба розглядати як один з ревізіоністичних експериментів Хрущова. Вона може бути дуже небезпечна для неросійських народів СРСР, може, навіть небезпечніша, ніж політика Сталіна. Бо Сталін намагався знищити неросіян звичайним терором, а Хрущов асимілює пляново, переселює, вимішує населення. Але кінець-кінцем здійснити програму знищення неросійських народів можна тільки терором. Без насильства мови не зникають, а нації не зливаються. Треба рахуватися з серйозним спротивом цієї національної програми, зокрема серед молоді. Програму напевно будуть критикувати в СРСР, її критикують сьогодні за його межами. Це посилюватиме фермент. Національні аспірації — це стоголова гидра, що постійно відроджуватиметься, її знищити не можливо.

Конференція не заплянувала дискусії. З цього вийшла шкода для цієї успішної імпрези. Бо дискусія могла б внести додаткові моменти в розуміння складного питання національної програми КПРС, кинути більше світла на деякі тези доповідачів. Прелегенти кваліфіковано володіли проблематикою, що її представляли слухачам, їх доповіді були інтересні і сперті на першоджерела. Зокрема вітати треба участь у конференції представників інших народів СРСР.

М. ПРОКОП

3 мистецької хроніки Парижу

Останні три місяці мистецького життя в Парижі замаркували дві імпрези, про які конечно треба згадати: «Осінній салон» і виставка іранського мистецтва.

Мистецький салон у Парижі — ніяка особлива подія або, точніше, він подія щоденного життя. Впродовж цілого року, починаючи з осені, коли мистецька активність по-

жвавлюється на всіх відтинках, такі салони відкриваються один за одним, з більшими чи меншими відступами часу, але з уже устояними традиціями. Кожний салон має своїх мистців і свою публіку, яка пильно за ними стежить. І публіка салону «Незалежних мистців» цілком інша, ніж та, яка відвідує «Осінній салон».

У просторих, численних і дуже холодних та непривітних залах Великого палацу (давньої президентської резиденції) виставлено десятки і десятки картин. І майже стільки ж фігурує імен.

«Осінній салон» має свою мистецьку репутацію і займає перше місце через солідну сегрегацію мистців. Ті, які сюди попадають, переважно мають ім'я і виставляють свої роботи самостійно. Такі імена, як Ожам, Терещковіч, Лянскої, Вертоль, Кішка, а серед них і наш Гриценко, не потребують того, щоб їх представляти. Вони вже є запорукою певного рівня.

Зупинятись над окремими мистцями досить важко вже тому, що їх багато. Цікавішими для читача можуть бути загальні спостереження.

В декоративному мистецтві, між скульптурами вичувається шукання нового чи, може, зворот до старих традицій. В центрі уваги — св. Мартин на коні, нормальної майже величини, що зворушує подихом примітивності романського мистецтва. Звертають увагу фрагменти і фотографії з декорацій для театру міста Манс, маски чи радше їх силуети у бронзі. На превеликий жаль, між килимами навіть таких мистців, як Пікар ле Ду, важко знайти справді гармонійні у своїй цілості. І ствердити це досить дивно, коли оцінювати абстрактне модерне малярство, як композиції для ужиткового мистецтва (колись про це говорив Гніздовський). Дивно стає, що власне рисунки для килимів визначаються збільшого грулим орнаментом без тінювання кольорів (хоч воно і не обов'язкове), без тієї тонкої фантазії, яка так часто притаманна абстрактним картинам. Килими з сильними ліні-

ями орнаменту і контрастами кольорів, до того при своїх імпазантних розмірах, надаються, очевидно, для декорування великих залів, для них потрібен простір. Інакше вони придавлюють. Може, тому дуже застোকільним здавався килим Белленфана — міський пейзаж чи радше силует міста, тінюваний у жовтих кубах.

Тут треба зробити дигресію в бік Гриценка. Картина Гриценка, виставлена в цьогорічному «Осінньому салоні», яка зветься «Країна басків», є проектом на килим. Його гірський красвид у живих і радісних кольорах, бувши перетканим у килим, дасть цілу гаму кольорів і ліній, не втомлюючи ока одноманітністю. А одночасно обрамлення з типовими постаттями басків у танку дає йому викінченість і певний стиль. Гриценко вже має за собою досвід у цій ділянці, бо його перший килим «Кань» зберігається в паризькому «Музеї модерного мистецтва», а сам проєкт втішався визнанням критики на кількох виставках. Все таки шкода, що мистець не дав в «Осінньому салоні» бодай ще однієї картини, хоч його «Країна басків» контрастувала з усіма іншими, що її оточували, радісним, динамічним кольоритом.

В абстрактному малярстві вражає шукання за сюжетністю, хоч і дуже дискретною. Більшість композицій висловлювала щось конкретне і ціле в собі, а такі, як «Венеція» Девуку, межували з незвичайно поетично скупленим реалізмом. Навіть такі абстрактні картини, як «Схрещення роликів» Вертоля чи «Вибух ясности» Вульєма мали в собі багато чогось окресленого — скупчення конкретної ідеї. А вже «Жінка в синьому» Бореса здавалася скоріше реальним фантомом у цьому нереальному світі.

Треба відмітити, що в «Осінньому салоні» майже не було експресіоністичних і сюрреалістичних картин. Трохи сюрреалізму можна було знайти в групі стилізованого малярства, зокрема в портреті старенької поетеси Марії Ноель, що його

виконав Мак Авуа. Це в першу чергу портрет її творчості, а не її самої.

Шукання в реалізмі дало декілька вдалих картин, де є помітним намагання трактувати образ в атмосфері поетичного чи то таємного, при використанні для цього несподіваного наświetлення предмета, вишуканих ліній, цікавої композиції.

Сім ретроспективних виставок, вплетених в «Осіній салон», піднесли його вартість творами таких мистців, як Анрі Маленсон, Гастон Воду, Анрі Гам, Роберт Сімон, Роже Грійон, Марсель Жімон і Жюль Ле-ле. Більшість із них померла в 1960 або 1961 році. Їхня творчість позначила дорогу до модерного малярства, хоч до його екстрем вони ніколи не дійшли.

Одна зала в «Осіньому салоні» була присвячена релігійній тематиці. Але треба сказати, що сучасне релігійне мистецтво не може віднайти своєї давньої величч. Здається, що в цій ділянці бракує надхненного горіння мистців, щоб стати самим частиною того, що вони хотіли б передати.

*

Переходячи до виставки «Сім тисяч років іранського мистецтва», скажемо, що вона була великим вдалим експериментом. Порізнені експонати, які бачиш по музеях, легко затираються в пам'яті, тоді як зіставлені разом у хронологічній тягlostі вони дають відчуття цілості. Кожний предмет має там своє місце.

Такі експерименти повторює щораз частіше Люврьський музей, і організатори знаходять щораз щасливіші способи подавати публіці цілі історичні музеї. Так відбулася в Люврі виставка романського мистецтва і виставка мистецтва старої Греції, на якій було подано цікаву і менш відому ділянку ужиткового мистецтва.

Андре Мальро сказав, що «іранська виставка — це подія у Франції». Він протиставив старий Іран і Францію, як країни протилежних культур. Набагато ближчим видає-

ться мистецтво Ірану, як і взагалі мистецтво старої Месопотамії та Персії, слов'янам. Сармати принесли з собою зразки перського ужиткового мистецтва, які знайшли наслідування. Подібність можна побачити в орнаментіці кераміки та в її виробках. Найрізномодніші келехи у формі оленів, кіз і коней перекликаються з нашою керамікою (гуцульські олені, коники та баранчики з будзу). Не виключене також, що примітивні народи єднає подібність кераміки, подібність першого мистецького досвіду.

Виставка складалася в першу чергу з дрібних експонатів, які у великій мірі походять із старих гробниць.

З передісторичної доби від V до I стол. перед Христом залишилася кераміка: миски, фігуринки у вигляді тварин і особливо характерні кубки до пиття з довгими шийками. Притягає увагу кераміка з Сюзе, прикрашена стилізованими птахами, оленями, цапами. Вони часто укладаються в рондо і утворюють стилізовані звіринні мотиви.

На речах з провінції Сіялк подибуємо вже коня, а також соняшне коло і сцени з ловів та війни.

Інша провінція, Люрістан, презентує ряд господарських предметів: сокири, кінські гарнаші, а також жіночі прикраси.

Безпосередній вплив скитів, які були іранського походження і панували над Медією чверть віку, виявляє скарбниця з Цівіе.

Скити кохалися в золоті, і бачимо тут з цього шляхетного металю цілі голови козлів, що служили за келехи, золоті плитки, прикрашені зображеннями оленів та левів, дорогі нашійники та інші прикраси.

Доба могутності Персії, доба Дарія і Ксеркса, що підбили цілий Схід, створює і в мистецтві грандіозний, величний, але трохи холодний стиль. Домінує золото. Золотий посуд і плити оздоблені головами тварин, між якими перше місце займають тепер лев, антилопа і бик, символ сили.

З цієї доби маємо амфору з позо-

лоченого срібла, прикрашену простим рівчастим орнаментом. Але вахи амфори мають подобу двох цапів з закрученими рогами. Упираючися задніми ногами в живіт амфори, а передніми лапами — на її отвір, вони немов би заглядають до середини. Незвичайна їх грація і природність руху виявляють тонкий мистецький смак.

Своїх мистецьких вершин Іран досягає між III і VI століттями, саме тоді, коли Захід потопає у варварстві. Перед нами — срібні підставки круглої форми з вицуканими мотивами посередині, сцени з ловів та двірських церемоній і т. д. Шедвром є т. зв. Соломонова чаша, власність Паризького кабінету медальйонів, прикрашена дорогоцінним камінням.

Переходимо до останніх століть, коли мусулманське мистецтво широко виявило себе у виробах із скла і в кераміці. Провінція Нічапур пишається своєю керамікою пастелевого синього кольору, прикрашеною золотом. Мусулманське мистецтво

особливо маніфестується в кераміці — тарілках, підставках, птахках. Цю добу характеризують також дорогі тканини, особливо килими, знамі і ціновані в Європі ще за середньовіччя.

Помітною ділянкою, широко розвиненою в XIV–XVII століттях, є мініатюра з чотирма школами, що ілюструє світські книги, зокрема велике число казок (з «Тисячі і однієї ночі»). Пояснювальні написи примітивно-наївні, але свіжі і дотепні.

Бракує Іранові скульптури і широкого малярства. На виставці маємо кілька картин з Теграну з XIX століття. Вони переважно зображують танцівниць у традиційних позах для портрету. Але вся увага мистця спочиває на коштовних тканинах, на одязі, багатство матеріалу і кольорів якої він передає з скрупульозною точністю. Але у виразах облич немає нічого індивідуального: на малярстві тяжить строга оцінка ісламом цієї галузі мистецтва.

МаК

Чому вимагати тільки «свободи для Анголі»?

Можна б публіцистично реагувати на всі виступи членів делегації Української РСР в Об'єднаних Націях, і то коментувати кожний такий виступ зокрема або їх усіх, разом узятих. Це була б якоюсь мірою безплідна сізифова праця, бо, поперше, ці виступи є тільки марним та непомітним відблиском промов Громиків, Зоріних чи Лапіних на цьому міжнародньому форумі; а, подруге, в таких наших коментарях повторювалося б постійне викривання діалектичної забриханості делегатів «суверенної УРСР»: вони ж звичайно кидають камінням аргументів проти політики Заходу, не зважаючи на факт, що самі сидять за «скляною стіною» російсько-більшовицької імперіалістичної та колоніалістичної будівлі.

Однак останній виступ новоназначеного «постійного представника УРСР при ООН», Луки Єгоровича Кизі, на пленарному засіданні XVI сесії генеральної асамблеї ООН 17 січня 1962 р. промовчати не вільно і не можна. (Повний текст його промови надрукувала «Радянська Україна» від 19 січня, давши йому промовистий заголовок «Свободу Анголі!»). Просто тому, що виступ Кизі з межовою точністю з'ясовує становище України в СРСР: вистачає замінити окреслення «Анголя» та «Португалія», і Кизя сам та його наказодавці як у дзеркалі побачать трагікомізм власної ситуації та трагізм становища кожної т. зв. «союзної республіки» СРСР.

Кизя ставить, наприклад, реторичне питання: «Яку цивілізацію принесли п'ять століть тиранічного

португальського поневолення Анголі?». Стосовна об'єктивна відповідь (відома також на київській вулиці Карла Лібкнехта) звучить досить коротко: до речі, таку «цивілізацію» принесли три століття тиранічного російського гноблення України, а зокрема чотири десятиліття терористського більшовицького режиму!

Ми ні за яких умов не схвалюємо та не вибілюємо західноєвропейського колоніалізму в минулому чи його незначних ще пережитків на теперішньому етапі в Азії та Африці. Ми хочемо тільки звести дискусію про колоніалізм до якнайреальнішого виміру і поставити всі крапки над «і» в усіх колоніалістських системах.

«Радянська Україна» добре вчинила, що познайомлює своїх читачів з текстами промов «делегатів УРСР», бо таким чином не трактує їх за... дурнів. Вони ж напевно вміють робити аналогії та відповідні, стосовані до України, висновки.

Прочитуємо тільки деякі твердження з промови товариша Луки — твердження, які на поверховий погляд стосуються Анголі:

«250 тисяч чоловік щороку приречені на примусову працю, причому більше третини з них продаються гірничорудним компаніям Південної Африки...»

«Населення Анголі за два останні століття зменшилося з 6 до 4,8 мільйона чоловік...»

«В найзлиденнішому становищі перебуває селянство...»

«Величезна більшість... населення позбавлена елементарних політичних прав і не бере ніякої, буквально ніякої, участі в управлінні країною... Приблизно 70 тисяч чоловік... користуються рівними правами з європейсько-португальськими громадянами...»

Документація і факти «малюють страшну картину масових арештів і катувань ангольців, вбивства політичних в'язнів, довільних арештів, масового знищення населення...»

Досить цитат. Їх вистачає, щоб якнайпромовистіше з'ясувати становище України та всіх інших т. зв. союзних республік за винятком, на нашу думку, російських етнічних областей в РРФСР. Справді, Л. Е. Кизи та подібним йому «представникам» чи «делегатам» УРСР і БРСР в Об'єднаних Націях — під час минулих і теперішньої сесії генеральної асамблеї треба бути якоюсь мірою вдячним, що вони в такий безпardonний спосіб фактично змальовують становище кожної, буквально кожної, неросійської республіки СРСР. Дивуватися можна при цьому тільки т. зв. «дипломатичній чемності» західних дипломатів в ООН та їх національних урядів, які з граничною обережністю трактують на форумі ООН і деінде весь комплекс російського, в тому числі передусім і насамперед більшовицького, імперіалізму та колоніалізму.

Таж справа цілкомито ясна і проста. В національних республіках СРСР тоталістський режим російського більшовізму стосує супроти своїх «ангольців» методи, в порівнянні з якими методи «колонізаторів» в Азії та Африці були і є методами санаторійними. Але, на жаль, ні «капіталістичні агресори», ні «неутралісти» з колишніх колоніальних країн цього всього бачити... не хочуть.

Кожному учневі в початковій школі в СРСР відомі такі речі, наприклад, з життя України за останні післясталінські роки:

Сотні тисяч молоді щороку приречені на примусову працю на цілинних землях Казахстану і на «промислових будовах комунізму» в Сибірі.

Україна за останні три десятиліття втратила мільйони людей із свого населення через організовану режимом голодову катастрофу 1932-1933 рр., через криваві репресії сталінської «сжовщени» 1936-1938 рр., через безглуздя сталінської «евакуації» і стратегії «спаленої землі» влітку та восени 1941 р., через репресії — виселювання, за-

слання і масові арешти — після закінчення другої світової війни. Треба тільки порівняти висліди перелісів українського населення з 1926 р. (в західних областях з 1930-1931 рр.) з такими вислідами перелісів 1939 та 1959 років, щоб дістати математично точну кількість цих людських втрат.

Про якнайзлиденніше становище колгоспного селянства в час колективізації, після неї і в час т. зв. хрущовських сільсько-господарських «реформ» написано всіма мовами безліч книг та статей.

Те саме стосується проблеми елементарних політичних прав і прав людини. В порівнянні з Анголею тільки українські члени компартії

користуються рівними правами з російсько-імперіяльними членами цієї панівної політичної касті. До речі, відсоток таких упривілейованих на Україні є майже рівний з поданим Кизею відсотком ангольських «кастократів».

Чи в обличчі таких фактів ще раз треба накреслювати страшну картину масових арештів і катувань українців, вбивства українських політичних в'язнів, довільних арештів, масового знищення українського населення за періоди сталінського, ежовсько-хрущовського та «чисто-хрущовського» терору. І про це вже написані товсті книги та безліч статей.

В. П. С.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Вельмишановний Пане Редакторе!

Стаття Марії Струтинської в ч. 10 «Сучасности» про літературне життя Львова під час останньої війни і зокрема про журнал «Наші дні» варта уваги. Вона нагадала про один період нашої культурної історії в умовах окупантського терору і показала, як, не зважаючи на всі перешкоди, творено культурні цінності. Найкращою, мабуть, оцінкою «Наших днів» буде ствердження факту, що тепер ні у Львові ні на всій Україні немає такого всебічного журналу з таким культурним рівнем. За воєнних років це повністю зумів оцінити читач з усіх суспільних верств, — недаром весь наклад журналу (18 тисяч) розхоплювано впродовж 3-4 днів. Порівняно багато чисел шло тоді й на Східно Україну, не зважаючи на всі німецькі перешкоди, і там журнал читано «від дошки до дошки», доки не залишилися від нього клапти паперу.

Факт що в «Наших днях» друкувалися теж зацілілі по більшовицьких репресіях письменники радянської України, був і є дуже немилый для теперішніх можновлад-

ців України. Існування «Наших днів» дискретно промовчується, а такі культурні події того часу, як перша українська театральна вистава «Гамлета», вважаються не дійсними. Зате різні підбрехачі у вільному світі, користуючися повною свободою слова, розгорнули велику активність, щоб знецінити і висміяти всю культурну діяльність у Львові під час війни. Одним з таких підбрехачів є Юрій Косач, активний учасник тієї львівської доби.

В одному з останніх випусків фірмованого ним у Нью-Йорку журналу «За синім океаном» він виступив з нагоди появи спогадів Марії Струтинської в «Сучасності» з великою лайливою статтею про ту добу, називаючи її авторку «літературствующою дамою». Він пише, що культура Львова 1941-43 рр. була культурою поліцаїв, доробкевичів, польсько-німецьких гібридів та гітлерівських зондерфюрерів і що Львів був тоді під окупацією не тільки гітлерівців, а й українських націоналістів. Він пише, що всі письменники тієї доби були просто йолопи, які не знали

навіть української мови, і що їх єдиним завданням було заспокоювати естетичні вимоги поліцаїв, кав'ярів і держжиморд...

Читаючи таке, можна сказати тільки одне: «*Visum teneatis, amici!*» Косач вихопився з своєю статтею на сонце, забувши, що в нього на голові купа масла. Бо він, лаючи тепер українську еміграцію німецькими коляборантами і стаючи в позу обуреного мораліста та судді, сам цілісіньку війну просидів на посаді в системі берлінського міністерства пропаганди. Був він там не звичайний собі урядничина-штановитирач, бо навіть приватні листи за тих років він писав на офіційних бланкетах міністерства з наддруком: *Nur für amtliche Benutzung*. В частинно збереженому архіві «Українського видавництва» (Краків-Львів) знаходяться його листи до окремих його редакторів, писані на таких бланкетах, де він розповідає про власну працю «в моїм міністерстві» і про свої урядові відрадженьня — м. ін., до Београду, де він керував одним з відділів німецької радіо-пропаганди. Нещодавно, перебуваючи в Європі, я вважав потрібним зробити з деяких із тих листів фотостатні копії. Цей же Косач, маючи німецькі документи і тим самим спромогу безперешкодного транспорту, часто під час війни навідувався до Львова, виступав на літературних вечорах та дискусіях, просунув у театр свою сантиментально-патріотичну п'єсу «Облога» і мало не в кожному числі збагачував, як він тепер каже, «фамілієнблят» «літературствующої дами» своїми писаннями. Українське громадянство перестало ним цікавитися з кінцем 1943 р., коли він зовсім розпився з гестапівцями і спустився до вчинків кримінального характеру. Члени різних громадських судів, що мали неприємність займатися його особою, перебувають тепер у США.

І цей нещодавній підручний німецьких нацистів заавансував тепер на редактора «прогресивного» журналу і в складі делегацій таких

самих «прогресистів», як він, ручкається з такими «офіційними» представниками України, як відомий катєбіст Юрій Мельничук...

Кілька слів *pro domo sua*. Знаючи, що мої поезії викликають тепер на Україні зацікавлення і що вони «ходять» у рукописах у письменницьких і студентських колах, Косач кількома наворотами пробував мої писання знецінити. Він запевняє, що я нібито пишу «язичієм без ніякого стилю» і належу до тих «мовних вандалів і гвалтівників рідного слова, які не вміють, не хочуть і не здатні скласти ні одного правильного українського речення». Якщо воно справді так, то можна спитати: навіщо тоді Косач до самої війни давав мені виправляти і редагувати мало не всі свої вірші? За виправлену і зрадоговану мною збірку віршів «Черлень» він отримав у 1934 р. нагороду Товариства українських письменників і журналістів ім. І. Франка, і ще в 1942 р., як літературно-мистецький редактор «Українського видавництва» у Львові, я мав на своєму столі його «Облогу», яку впродовж тижня я «обчімхував» і вигладжував стилістично (сценічно переробляв її окремо арт. Дубровський), аж врешті та п'єса стала придатною для театрального поставлення і друку. В «Наших днях» за листопад 1942 р. сам Косач писав: «Вірші мої кепські, без правил поетики. Якби не Святослав Гординський, може б і не гуляв я зовсім у саду поезії». Ось чому я можу тепер весело сміятися, читаючи такі статті Косача, як вище згадана.

Косач уже скрізь був і всіх зрадив та обпаскудив включно з теперішніми його хлібodawцями. В українському громадянстві він має марку креатури без чести і сорому, і його найновіша стаття — зайвий на це доказ.

З справжнього до Вас, Пане Редакторе, пошаною

Святослав ГОРДИНСЬКИЙ
Нью-Йорк, січень 1962

ЗМІСТ

Остап Тарнавський. Термінал	3
Емма Андіївська. Говорюча риба	4
Богдан Рубчак. Два законні сонети	9
Володимир Дорошенко. Іван Франко і Михайло Грушевський	10
Богдан Кравців. «Велика ведмедиця» і «Гончі пси»	24
Іван Кошелівець. Під кінець 1961 року	50
Всеволод Голубничий. Новий політичний та ідеологічний конфлікт у комуністичному таборі	66
Євген Гловінський. Консолідаційна база	87
Богдан Осадчук. З блокнота	91
Лев Білас. Вячеслав Липинський і «територіялізм»	95
Критика і бібліографія. Пам'ятник українському Перемишлеві (Богдан Кравців) — Під безперервним тиском (бкр)	112
Нотатки. Національне питання на тлі XXII з'їзду КПРС (М. Прокоп) — З мистецької хроніки Парижу (МаК) — Чому вимагати тільки «свободи для Анголі»? (В. П. С.)	118
Лист до редакції (Святослав Гординський)	126

Адреси наших представників

- Австралія:** Pokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-британія:** Ing. Jaroslav Hawryllw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилось 1 (51) число

DIGEST OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за січень 1962 р.

I. СТАТТІ: мова — література — національна політика.

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ:

економіка — сільське господарство — промисловість — будівництво — транспорт — торгівля — наука — професійні спілки — релігія — мистецтво — заповідники — короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 долар;
річна передплата (12 чисел) — 10
доларів, передплата на три роки
— 25 доларів.

АДРЕСА:

„PROLOG“

875 West End Ave, Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

Приймається передплата на 1962 рік на журнал

«СУЧАСНІСТЬ»

місячник літератури, мистецтва, суспільного життя.

За 1961 рік у журналі взяли участь такі співробітники:

Емма Андіївська, Василь Барка, Лев Білас, Володимир Біляїв, Марта Богачевська, Богдан Бойчук, Вольфрам Бурггардт, Богдан Винар, Віра Вовк, Євген Врецьона, Богдан Галайчук, Яків Гніздовський, Лідія Голубнича, Всеволод Голубничий, Анна-Галя Горбач, Олекса Горбач, Святослав Гординський, Євген Гловінський, Сергій Домазар, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Олекса Ізарський, Володимир Кайда, Марта Калитовська, Ігор Качуровський, Патриція Килина, Ігор Костецький, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Володимир Кубійович, Олександр Кульчицький, Микола Лебедь, Іван Лисяк-Рудницький, Галя Мазуренко, Іван Майстренко, Зигмунт Маркевіч, Василь Маркусь, Василь Микитчук, Кирило Митрович, Петро Одарченко, Михайло Орест, Богдан Осадчук, Мирослав Прокоп, Степан Процюк, Емануїл Райс, Дарія Ребет, Левко Ромен, Богдан Рубчак, Ярослав Рудницький, Олександр Семененко, Яр Славутич, Юрій Словій, Орест Старчук, Володимир Стахів, Марія Струтинська, Олександра Сулима, Юрій Тарнавський, Олександр Філіпович, Ганс Фіндайзен, Василь Чапленко, Павло Чернов, Валентина Шалі та ін.

У справах передплати звертатися до видавництва і його представників за межами Німеччини.

Умови передплати й адреси представництв див. на попередній сторінці обкладинки.